

Po Marxu in pred Braudelom: Geografska šola Jovana Cvijića in arheologija

The point I would like to make here is that our experience in dealing with ideological projects involving early history and archaeology is rather discouraging. The sociopolitical role for archaeology as advocated by postmodernists (explicit interpretative politics, autonomous, politically conscious social agency) is proven unrealistic the moment it is faced with real issues like dramatic political change, aggressive nationalism, war. Ideological agents involved in these processes are so powerful that the scholarly community stands no chance acting in opposition to them if defined by its ideological and political authority only: postmodernist archaeology risks either outright instrumentalisation by (integration into) political elites or complete social insignificance. A simple and cunning practitioner of mass manipulation will make use of history and archaeology much more efficiently than someone burdened with knowledge, scientific method and logic. So while there is no doubt that archaeology is dependent on culture-bound conceptual tools and often ideology-laden research objectives, it can acquire respectability only through adequate implementation of disciplinary methods and logical procedures. It is this respectability, and not adherence to one or another sociopolitical goal, that permits archaeology to act as an independent social power.

Božidar Slapšak

Prolog

Za razumevanje vsake znanosti je bistvena njena sposobnost samorefleksije in kritike, kar v veliki meri prispeva h konceptualizaciji predmeta proučevanja, metodologije in razumevanju njenega razvoja. Očitno je, da refleksija kot metoda ne sodi v samo najožje polje metodologije večine ved, saj dejansko izhaja iz filozofskega načina mišljenja, kjer predstavlja eno od najbolj splošnih metod oziroma intelektualnih postopkov, obenem pa je skoraj vedno prisotna tudi v drugih vedah, kjer med drugim omogoča tudi razumevanje interdisciplinarnih pojavov.

V primeru arheologije to preprosto pomeni, da ne obstaja eksplicitno arheološka metoda za kritično obravnavanje vede same, temveč gra 'za serijo konceptov in postopkov, razvitih v drugih vedah. Mimogrede, enako misel lahko izrečemo tudi za marsikatero druge postopke znotraj arheološke metodologije. Prav tako ni dovolj, če uporabljamo za proučevanje razvoja neke vede historiografsko ali pa sociološko metodo. Ta dva pristopa sta vsekakor pomembna, vendar lahko ponudita samo splošni okvir za tako študijo, ne moreta pa razložiti 'notranjega' (konceptualnega) razvoja določene vede. Na tem mestu ima bistveno vlogo prav poznavanje eksplicitno disciplinarnih problemov in načinov njihovega reševanja.

Na splošno lahko ločimo dva vidika proučevanja razvoja vede:

- a) Proučevanje konceptualnega razvoja (evolucijski oziroma generativni aspekti, dialektika paradigmatičnih sočnanj, znanstvene 'revolucije', ...). Pri tem torej očitno iščemo vzroke za nastanek in obstoj posameznih pojavov znotraj znanosti same oziroma znotraj razvoja in strukture logike specifičnih intelektualnih postopkov njene metodologije in epistemologije.
- b) Proučevanje zunanje strukture in podobe (socialna funkcija vede v družbi, položaj in vloga znanstvenikov, percepcija pri širši publiki). V tem primeru želimo razlagati posameznih 'interno znanstvenih' pojavov dodatno okrepiti še z vzročno posledičnimi relacijami med vedo, njeno socialno matriko in družbo, v kateri deluje.

Pri teh dveh vidikih lahko računamo na dve bolj ali manj ločeni populaciji konzumentov razlage: na populacijo aktivnih udeležencev (znanstvenikov), ki bo, kar je popolnoma logično, veliko bolj upoštevala razlago razvoja vede, ki

izhaja zlasti iz prvega vidika proučevanja, saj bo taka razlaga tako po strukturi kot po jeziku ustrezala njihovemu disciplinarnemu in paradigmatskemu okolju v katerem delujejo; in na bolj heterogeno populacijo konzumentov drugega vidika, ki bo variirala od znanstvenikov pa vse do ljubiteljev ali celo do uradnikov v znanstvenih institucijah in ministrstvih. Ta populacija bo v marsikaterem pogledu celo bolj kritična od populacije aktivnih znanstvenikov, kajti pri lastni razlagi in interpretaciji jim je dopuščena veliko večja svoboda in izraba tez ter hipotez.

Te pojave lahko zelo jasno opazujemo tudi v arheologiji, katere razvoj v tem kontekstu lahko celo označimo kot kumulativno naraščanje predmeta proučevanja od zgodnejših in preprostejših oblik namena in uporabe arheologije, k vse bolj pestrom oblikam samozavedanja in kritičnega odnosa do družbe oziroma družbe do arheologije.

Danes obstaja že veliko metod in modelov, kako proučevati razvoj znanosti (od epistemoloških, formalno lingvističnih, logičnih analiz pa vse do socioloških ali antropoloških študij). Sam bom v prologu uporabil model centra in periferije, ki je nastal in se razvil v socialni geografiji. Od tu se je močno razširil na večino družboslovnih ved, zlasti na tiste, ki na tak ali drugačen način proučujejo človekove manifestacije v prostoru.

Model centra in periferije sem v svoji razpravi apliciral na sociološki razvoj znanosti, saj menim, da nam lahko omogoči bolj poglobljeno razumevanje določenih vidikov tako 'zunanje' kot 'notranje' podobe. Na prvi pogled se zdi, da je to model, s katerim lahko relativno enostavno proučujemo vpliv splošnih socialnih dejavnikov oziroma okolja, v katerem deluje znanost, vendar menim, da bo natančna analiza pokazala uporabnost tega modela tudi pri razumevanju razvoja konceptov in teoretskih modelov, za katere se zdi, da so imanentni disciplinarni pojavi. V zadnjih stoletjih razvoja znanosti so se na določenih mestih razvili centri oziroma skupine, kjer je znanost napredovala hitreje in pridobivala vse bolj pomembno vlogo v družbi. V tem kontekstu zlasti izstopa Evropa, kjer se je forma znanstvenega mišljenja, kot specifična zvrst mentalnih in intelektualnih postopkov, razvila do te mere, da je postala osnova za splošne mentalne obrazce dojemanja in funkcioniranja družbe in sveta v celoti. Povsem logično je, da predstavlja znanstveno mišljenje temeljni kamen evropskega racionalizma, ki danes velja za osnovno oznako miselnih

obrazcev zahodne civilizacije. Seveda nimam namena zanikati obstoja podobnih centrov v drugih delih sveta. Zlasti v arabskem svetu in v deželah Daljnega Vzhoda smo bili lahko priča visokim znanstvenim dosežkom v preteklosti. Vendar kljub temu ostaja dejstvo, da je znanost v teh deželah imela drugačno vlogo in funkcijo, oziroma da je drugače vplivala na razvoj splošnih miselnih obrazcev kot pa pri nas. Racionalistični diskurz se tu v preteklosti ni razvijal na enak način kot v Evropi, kjer je postal splošna miselna paradigma, in ni imel podobnih posledic za razvoj ekonomskih, političnih in drugih splošnih fenomenov.

Podobno situacijo lahko zasledimo tudi znotraj same Evrope. Dovolj bi bilo, da za čas 19. stoletja izdelamo nekakšno karto pomembnih znanstvenih centrov ali pa odkritij, ki so imela daljnosežne posledice. Prišli bi do ugotovitev, ki bi zelo očitno pokazale na regije, kjer se je znanost bolj progresivno razvijala v najširšem smislu, in na regije, ki niso mogle enakopravno spremljati takega razvoja in ritma. Razlogov za tako stanje tu ne bomo posebej navajali, saj so dokaj jasni in logični. Dovolj je, če primerjamo tako karto s karto progresivnejše ekonomije, tehnologije in politične moči. Sovpadanje bi bilo tolikšno, da ne bi bilo nobenega dvoma o razlagi tega pojava. Znanost lahko v tem kontekstu obravnavamo tudi kot formo specifičnega socialnega produkta, katerega kvaliteta in nivo vsekakor ustrežata splošni strategiji razvoja in moči družbe.

Na taki karti bi torej lahko ločili dve regiji oziroma dve skupini regij:

- a) regije z visoko količino znanstvenega produkta (aktivne regije ali centri), ki ga izvažajo v druge kraje,
- b) periferne regije (pasivne regije), lokalni znanstveni produkt je nižji, veliko se ga tudi uvažuje iz aktivnih regij ali centrov. (Z distinkcijo izvoz/uvoz mislim predvsem na pretok idej in informacij, zlasti tistih, ki so imele bolj daljnosežne posledice na znanstveni in družbeni razvoj.)

Situacijo lahko opazujemo na primeru splošnega razvoja znanosti kot tudi pri posameznih vedah. Mislim, da je za to arheologija zelo dober primer. Med drugim je dovolj, če pogledamo, katere dežele oziroma centri imajo arheološke institucije v drugih delih sveta in se ukvarjajo v veliki meri z arheologijo drugih dežel, (npr. britanske, nemške, ameriške, francoske, švedske,... šole v Rimu, Atenah, na Bližnjem in Daljnem vzhodu).

Ta distribucija odraža tudi distribucijo svojevrstne znanstvene moči, tako v konceptualnem kot tudi v specifičnem in splošnem kontekstu politike. Celotna struktura moči v znanosti, ki se je oblikovala v zadnjih dveh stoletjih, ima v sebi vgrajene tudi mehanizme samopotrjevanja in ohranjanja legitimnosti obstoječega stanja. Temeljni razlogi za to seveda ne tičijo samo v ponavljanju ali ohranjanju določenih modelov politične zgodovine 18. in 19. stoletja, temveč zlasti v temu, da so se progresivnejša konceptualna in metodološka pravila sodobne znanosti razvila prav v že omenjenih centrih, kar je seveda samo še povečevalo njihovo veljavo in moč. Izrazit primer takega pojava je organizacija znanosti v nekdanji Sovjetski zvezi. Kaže popolno centralizacijo tako v infrastrukturnem kot v konceptualnem smislu. V Moskvi so bile zbrane skoraj vse najpomembnejše znanstvene institucije, kar ni privedlo samo do izjemne monopolizacije moči v tem družbenem podsistemu, temveč, kar je za našo razpravo še bolj pomembno, tudi do monopolizacije znanstvenega diskurza v večini ved. Razlogi za to so seveda bili v splošni družbeni centralizaciji in v ideoloških aparatih države, ki so med drugim znanost izrabljali za potrebe lastne legitimnosti. V deželah zahodne Evrope v sodobnem času ni pojavov, ki bi imeli enake razsežnosti kot v Sovjetski zvezi, vendar pa lahko zasledimo podobne težnje. Že po definiciji si center vedno prizadeva ohraniti svoj položaj.

Vendar na to dejstvo ne smemo gledati enostransko, saj bi to pomenilo preveliko poenostavljanje. Namreč, ne moremo pričakovati serije visokih znanstvenih dosežkov tam, kjer ti niso združljivi s splošno ravniyo družbenega razvoja. Z drugimi besedami, samo razviti centri lahko ponudijo še bolj razvito znanost, ki ima pozitivne učinke tudi v pasivnih regijah. S tega stališča bi bilo popolnoma nesmiselno in tudi škodljivo zahtevati od teh centrov, da bi upočasnili svoj 'ritem ali nivo proizvodnje', saj bi to dejansko pomenilo disolucijo znanstvenih prizadevanj zadnjih nekaj stoletjih.

NEKAJ OSNOVNIH ZNAČILNOSTI AKTIVNIH IN PASIVNIH CON

Čeprav ne moremo nikoli v celoti enakomerno obravnavati posameznih primerov v katerikoli coni (problem nacionalnih šol in usmeritev), pa kljub temu lahko pokažemo na nekaj splošnih značilnosti:

Aktive cone:

1. Razvita infrastruktura

a) Materialna in institucionalna komponenta: razvite univerze, znanstveni inštituti, večji delež nacionalnega dohodka namenjen znanosti in ostalim spremljajočim dejavnostim, kot na primer šolstvu, prezentaciji, ... Razvit sistem komuniciranja.

b) Konceptualna komponenta: posamezni koncepti so bolj razviti, saj je njihovo uveljavljanje neprimerno bolj vgrajeno v splošni sistem konkurence, visoka specializiranost (potencialno daljnosežni dometi na velikem številu ožjih področjih; relativno večja neodvisnost od vsakodnevnih socialno političnih aspektov družbe, v kontekstu konkurenčnosti imajo bistveno vlogo vzvodi kritike in refleksije.

2. Natančneje definiran pomen in koncept znanosti v družbi. Znanost je bolj jasno vgrajena v družbeno strukturo (strategije, smisel, aplikativnost, ...), omogoča na videz precej ohlapno podobo svobode, manjše oziroma manj izrazite izrabe znanstvenih konceptov v politične in ideološke namene ter relativno dober in neodvisen ekonomski položaj aktivnih udeležencev v znanstvenem procesu. Čeprav taka struktura daje videz ohlapnosti, pa je v njej vgrajen sistem splošnih in formalnih pravil in razmerij, ki ji omogočajo precejšnjo trdnost. Prisotna je tudi velika gravitacijska moč centrov, ki vsrkavajo pomemben delež znanstvenikov iz pasivnih con, kar slednje še bolj izčrpa, saj so v njihovo izobrazbo vložile veliko sredstev, da so lahko postali konkurentni v aktivnih conah.

3. Komunikativnost. Na tem nivoju sta pomembni zlasti dve komponenti: razvita tehnološka infrastruktura in večji delež formalnih pravil. Večje število medijev izražanja in demonstracije dela omogoča večjo konkurenčnost in povečano vlogo formalnih pravil. Velik pomen ima tudi 'brezosebna' narava komuniciranja in razmerij, ki jih taka pravila omogočajo, kar daje možnost bolj objektivnega razsojanja in tekmovanja. Slednje je tudi v tesni povezavi s številom aktivnih udeležencev in institucij v znanstvenem procesu. Večje kot je to število (tako v absolutnem kot v relativnem merilu), manjše so težave, ki izvirajo iz možnosti za monopolizacijo znanstvenega diskurza. To se zlasti lahko vidi v manjših deželah, na primer v Sloveniji, kjer imamo primere, ko je konkurenčnost omejena na izredno nizko raven zaradi preprostega dejstva, ker posamezniki

ali manjše skupine v celoti obvladujejo neko specifično polje (tako konceptualno kot institucionalno), saj so edini, ki se z določenim področjem ukvarjajo. Koncentracija moči je v takih primerih izjemna, obenem pa je tudi močno izraženo nadziranje kanalov in pretoka informacij.

Last but not least, tu je še vprašanje jezika. V dosedanjem razvoju znanosti so se določeni jeziki izkazali kot pomembnejši v komuniciranju (npr. angleški, francoski, nemški). Taka situacija omogoča večjo informiranost govorcev teh jezikov, oziroma ostali morajo vložiti še dodaten napor, da lahko enakopravno vstopijo v kanale komuniciranja.

To ima še eno posledico, namreč poznavanje dela v drugih jezikih je znanstvenikom aktivnih con oteženo in velikokrat zvedeno na prevode in povzemanje, v kar morajo pasivne cone vložiti še dodatno energijo. Vračunati moramo še pojave povezane z določenim časovnim zamikom, v katerem se odvija taka komunikacija.

Pasivne cone:

1. Manj razvita infrastruktura

a) Materialna komponenta je manj razvita, pojavi centraliziranja oziroma koncentracije naprednejše tehnologije v lokalnih centrih pasivnih con, oziroma težji dostop do te tehnologije izven teh centrov.

b) Konceptualna infrastruktura. Opazimo lahko podobne pojave kot pri materialni in institucionalni infrastrukturi. Manj so izraženi aspekti konkurence, povečana je možnost za monopolizacijo diskurza s pomočjo kontrole materialne in institucionalne komponente ter komunikacijskih procesov.

2. Položaj v družbeni strukturi. Znanost v pasivnih conah ima 'izjemnejšo' vlogo kot v aktivnih conah. Predpostavlja se nekakšno superiorno vlogo znanosti in njenih institucij. V kontekstu njenega 'nenormalnega' položaja so opazni bolj izraženi elementi njene izrabe v politične ali ideološke namene. Ta pojav je bil zlasti očiten v primeru dežel nekdanjega Vzhodnega bloka, vidimo pa ga tudi zelo jasno na primeru manjših dežel: pomembni znanstveniki imajo večjo politično moč, politične funkcije in vpliv na družbo. Po drugi strani so aktivni udeleženci v znanosti ekonomsko zelo odvisni od politične elite. Struktura znanstvene organizacije daje videz trdnosti in urejenosti z jasno definiranimi pravili hierarhičnih in formalnih razmerij, ki po-

nekod presegajo svojo vlogo in ovirajo konkurenco konceptov.

3. Komunikativnost. Ta je manj razvita v materialnem in konceptualnem pomenu. Navznoter je močnejše formalizirana zaradi manjšega števila medijev. Navzven, v komunikaciji z aktivnimi conami, pa marsikdaj deluje v obliki posebnih ali namenskih predstavitev znanstvenih dosežkov neke dežele ali šole, manj pa v formi kontinuiranega objavljanja. Potrebno je dodatno vlaganje energije in časa v komuniciranje v tujih jezikih - za prevajanje in predstavljanje.

Shemo bi vsekakor lahko prevedli na situacijo v znanosti v Evropi v zadnjih dveh stoletjih. Razlike se danes vse bolj brišejo; vendar kljub temu ostajajo določeni elementi še vedno prisotni. Kaj je tako stanje pomenilo za znanstveni razvoj v pasivnih conah, in kaj pomeni še danes, ni potrebno posebej razlagati. Omejil se bom samo na nekatere pojave konceptualnega razvoja, ki se kažejo kot posledica takega razmerja. Konceptualni diskurz je zaradi večje vloge formalne hierarhije bolj omejen in v veliko primerih monopoliziran. Znanstvene paradigme so močnejše vgrajene in uveljavljene. Za njihovo odpravljanje ali spreminjanje je potrebno vložiti več energije, ker je struktura konkurence manj odvisna od samega ovrednotenja idej kot v aktivnih conah. Pomemben je tudi dotok znanja od 'zunaj', ki se prav tako vključuje v obstoječo institucionalno in konceptualno strukturo.

Ena od posledic takih razmerij je tudi predpostavka, da pasivne cone na splošno manj prispevajo h globalnemu razvoju. Omenjeno delstvo vsekakor drži, vendar je pri tem potrebna natančna analiza, da bi lahko dejansko ovrednotili tako trditve. Pojav izjemnih primerov, ko so znanstveniki pasivnih con izredno prispevali k splošnemu razvoju na prvi pogled zanika tako tezo, vendar jih lahko večkrat razložimo z izjemno sposobnostjo posameznikov, kot pa posledico sistematičnega in kontinuiranega dela neke nacionalne šole ali institucije. V pasivnih conah je očitna tudi navezanost lokalnih šol v pasivnih conah na izbrane centre iz aktivnih con. Tako stanje velikokrat izhaja iz dejstva, da obstajajo že ustaljeni oziroma tradicionalni kanali komuniciranja med posameznimi regijami (izmenjava strokovnjakov, skupni projekti,...). Navezave na ožjo skupino centrov največkrat pomenijo tudi povezave znotraj skupnih konceptualnih obzorij in v skrajni možnosti nudijo

močne argumente za prevlado specifičnega tipa znanstvenega diskurza.

Družboslovne in humanistične vede imajo v tem kontekstu še nekoliko bolj specifičen položaj. Veliko teh ved oziroma vsaj njihov pomemben del je v pretežni meri 'nacionalen' (geografija, zgodovina, etnografija, muzikologija, jeziki, literarne vede...). S tem predvsem mislim na tiste vsebine, ki obravnavajo narod in nacionalni prostor in izpopolnjujejo njuno skupno identiteto. Primerjava med rezultati posameznih ved seveda ni strukturno enaka kot v naravoslovnih vedah, ki imajo pomembno komponento univerzalnih vsebin. Merila za primerjavo dosežkov v družboslovnih in humanističnih vedah se zato največkrat oblikujejo na ravni metodologije oziroma konceptualnih orodij, uporabljenih v proučevanju.

* * *

Uvod

V prologu sem želel podal nekaj misli, za katere menim, da jih je potrebno upoštevati pri branju nadaljnjega teksta, v katerem želim predstaviti in analizirati pomen geografske šole Jovana Cvijića na splošno ter v specifičnem polju interakcij med geografijo, zgodovino in arheologijo. Balkanski polotok v svojem razvoju v zadnjih stopetdesetih letih po vseh zgoraj naštetih merilih vsekakor ustreza pasivni coni, in to ne samo v smislu razvoja znanosti, temveč tudi mnogo širše. Balkan je bil dolgo časa prava neznanca za širši svet, in bil največkrat dojeman na nivoju poenostavljenih stereotipov in predsodkov o njegovi identiteti, pogosto izvirajočih iz posplošenih predstav in modelov zgodovinskih in političnih procesov ter dogodkov.

S primerom geografske šole J. Cvijića želim pokazati na še nekaj pomembnih dejstev, ki bi jih lahko uvrstil tudi v prolog:

a) Balkan se v vsej svoji polpretekli zgodovini kaže kot periferna oziroma marginalna cona pomembnih družbenih in znanstvenih tokov.

b) Pojav vrhunskih osebnosti v svetovnem merilu je predstavljal bolj izjemo kot pravilo. Izrazito velik pomen je pripisan t.i. 'ustanoviteljskim osebnostim' - osebam, ki so formirale pomembne inštitucije, šole, znanstvene koncepte... Zaradi 'nenormalnega' položaja (o tem pojmu glej

zgornji tekst) znanosti in znanstvenikov, zlasti tistih, katerih delo je pustilo daljnosežne posledice v splošnem razvoju znanosti, lahko hitro zaidemo v stereotipne predstave; bili so precej znani, njihov sloves pa je bil kaj hitro posplošen na celotno lokalnovedo ali šolo. Večje število takih osebnosti (npr. Nikola Tesla, Jovan Cvijić, Mihajlo Pupin, Jožef Štefan, Ostrogorski, Ruder Bošković, ...) tak stereotip samo še podpira in briše dejansko sliko, kot bi jo na primer dala natančna statistična analiza. V predstavah lokalnega prebivalstva pa ostaja prepričanje o izjemnosti lokalne znanosti. Veliko manj pa je poznan pojav, ko je po prenehanju delovanja takih osebnosti raven dela padla oziroma se ni ponovila dlje časa.

c) Zaradi različnih konceptualnih in institucionalnih pristopov institucionaliziranih v preteklosti v naši arheologiji in geografiji ni prišlo do interdisciplinarnih študij na višjem nivoju, ki bi združevale koncepte obeh ved kljub njihovemu relativno visokemu dometu na lastnem področju. V večini primerov je šlo ali za izposojanje rezultatov raziskav ali pa za izposojanje nekaterih elementarnih metodoloških orodij. To lahko zelo utemeljeno trdimo na primeru geografske šole J. Cvijića, ki je kljub njeni izraziti interdisciplinarni naravi naša arheologija ni uspela primerno vpeti v svoje koncepte. Mnogo bolje je to uspelo zgodovini, etnografiji in sociologiji.

Primer, ki ga želim obravnavati, ima večplastno vlogo. Vsekakor je moj glavni namen analizirati pomembne aspekte Cvijićeve geografske šole in jih soočiti z delom zgodovinarja Fernanda Braudela, katerega pomen za arheologijo je bil odkrit šele v zadnjih letih. Opozoriti želim na pomembne podobnosti v izhodiščih njenega znanstvenega dela. S tem v zvezi bom tudi kritično soočil delo obeh znanstvenikov in arheološko produkcijo v deželah nekdanje Jugoslavije in poiskal razloge, zakaj ni prišlo do produktivne interakcije.

Naslednji namen je bolj teoretske narave. Razmerje med kulturo in naravo ima v arheologiji osrednje mesto že zelo veliko časa. Večino dosedanjih arheoloških pristopov in teorij bi lahko klasificirali v tem kontekstu. Problem reševanja tega razmerja, ki ni samo arheološki (v tekstu se bomo srečali vsaj še z zgodovinskim in geografskim pristopom), je danes še vedno nujna vsebina skoraj vseh teoretskih razprav v arheologiji, ki kljub dokaj intenzivni diskusiji še vedno ni izčrpan in je vreden nadaljnjih razprav.

Zadnji namen, ali bolje rečeno posledica, ki izhaja iz že prej naštetih, pa je dodati še en prispevek k zgodovini družboslovnih in humanističnih ved pri nas.

Geografska šola Jovana Cvijića

Čeprav Jovana Cvijića (1865 - 1927), danes uvrščajo med pomembne predstavnike oziroma osebnosti, ki so ustanovile več ved na univerzi v Beogradu in prispevale k njihovi uveljavitvi (fizična in socialna geografija, etnografija oziroma antropologija, zgodovina in celo sociologija), je zelo pogost pojav, da se ga natančneje pozna le v kontekstu posameznih ved, manj pa je znano njegovo delo v celoti. Etnografi veliko slabše poznajo njegovo delovanje na področju geomorfologije, politični zgodovinarji izpostavljajo njegovo delo na svojem področju, slabše poznajo ali pa sploh ne njegovega vpliva na razvoj krasoslovja, fizični geografi in morfologi pa manj njegovo sociološko ustvarjanje. Gre namreč za izrazito enciklopedično osebnost, ki je bila med drugim tudi izjemno aktivna in pomembna v družbenem življenju svojega časa in okolja, in ki zasluži večplastno obravnavanje in oceno. Pričujoča razprava ne more in tudi ne želi poseči tako daleč, saj bi tako delo močno preseglo ambicije in zmožnosti avtorja.

Jovan Cvijić je bil po svoji osnovni izobrazbi geograf (predvsem fizični). Leta 1893 je doktoriral na dunajski univerzi z disertacijo *Das Karstphanomen*. Na področju geomorfologije mu pripisujejo veliko zaslug predvsem za razvoj krasoslovja. Tu je v srbski geografiji in tudi širše začrtal pomembne znanstvene in metodološke smernice, uvedel je sodobnejšo znanstveno sistematiko v krasoslovno terminologijo, ki je v določenih primerih postala celo splošno sprejeta med strokovnjaki v tujini.

Kot eden prvih profesorjev beograjske univerze (ta je nastala iz beograjske Visoke šole) na prelomu stoletja, se je očitno že zelo zgodaj zavedal kompleksnosti in posebnega pomena geografske vede in drugih družboslovnih disciplin v nerazvitih deželah na Balkanskem polotoku. Nekatere med njimi, zlasti etnologijo, je skorajda sam uvedel na beograjsko univerzo. Začetno obdobje, v katerem je služboval na univerzi, je bilo vsekakor čas organiziranja in ustanavljanja visokošolskega študija. Določeni centri, na primer Zagreb, so sicer že imeli daljšo tradicijo visokošolskega študija, vendar je politična, ekonomska in socialna zgodovina balkanskih dežel pripeljala do tega, da se je ve-

lik del bodočih strokovnjakov šolal na tujih univerzah (zlasti v nemškem svetu), kar so si lahko privoščili samo najbolj talentirani ali premožni. V takem stanju nas ne sme presenečati precejšnja aktivnost Cvijića izven ožje stroke. Tiste vede, ki jih je pomagal ustanavljati, je v osnovnih črtah že definirali ali vsaj naznanili znotraj svojega koncepta geografije, ki je bil zasnovan zelo kompleksno z upoštevanjem ambientalnih, socialnih, kulturnih, antropoloških, historičnih in političnih vidikov. Drugi impulz, ki ga je verjetno vzpodbujal v njegovem delu, je očitno velika želja po promociji Balkanskega polotoka tako kot predmeta znanstvenega proučevanja, kot tudi pomembnega regionalnega centra geografske in etnografske znanosti. To je bil tudi čas, ko je Cvijić zelo vneto sodeloval pri promociji in afirmaciji ideje o združitvi južnoslovanskih narodov v enotno državo, in pri srbskega naroda oziroma ideje nacionalne osvoboditve izpod režima turške države. To se jasno vidi iz njegove emotivne, čeprav v večini primerov korektne vezi z Balkanskim polotokom in zlasti slovanskimi narodi, živečimi na njem.

Socialna geografija (oziroma antropogeografija, če uporabim Cvijićevega izraz, ki izhaja iz nemške geografske šole), mu je v kontekstu afirmacije in izgrajevanja relevantnejše identitete Balkana predstavljala nujno komponento in ne samo nadgradnjo fizične geografije. Socialna geografija je pravzaprav tisti aspekt njegovega dela, po katerem je postal najbolj znan v geografskih in etnografskih krogih. Svoj višek na tem področju je dosegel z objavo znamenitega dela *Balkansko poluotrovo i južnoslovenske zemlje, Osnovi antropogeografije* (v nadaljnjem tekstu *Balkan*), ki je v izvirniku izšlo v Franciji leta 1918 pod naslovom *L' Peninsula Balcanique - Geographie Humaine*. To delo je sintetični vrh njegovih dolgoletnih raziskav, tehnično pa je to zbornik njegovih predavanj na Sorbonni v letih 1917-1918. To delo bo tudi glavni predmet moje razprave in glavna referenca analize ter primerjave z Braudelovim *Sredozemljem in njegovim svetom v času Filipa II* iz leta 1949, (v nadaljnjem tekstu *Sredozemlje*; sam sem uporabljal četrto izdajo angleškega prevoda 1990 (1972)).

Balkan predstavlja najpomembnejše Cvijićevo sintetično delo in povzema rezultate njegovih dolgoletnih raziskav, tako da predstavlja verjetno najboljši vir za poznavanje celotnega Cvijićevega opusa v socialni geografiji z izjemo njegovih politično-geografskih razprav. Empirični vzvod

za to delo je bil vsekakor njegov dolgoletni raziskovalni program *Naselja u Srbiji*, ki se je nadaljeval še po njegovi smrti. Prav v *Balkanu* (druga dopolnjena izdaja v srbohrvaškem jeziku iz leta 1965) je Cvijić najbolj celovito predstavil svojo metodologijo in rezultate raziskav, s čimer je zaslovel po svetu in uveljavil specifičen pristop imenovan tudi Cvijićeva antropogeografska šola (Sion 1921, 275-288; Daneš 1927, 1-26).

Delo *Balkansko poluostrvo...* je sestavljeno iz dveh delov (knjig): *Geografska sredina i čovek*, *Psihičke osobine južnih Slavena*. Na prvi pogled delujeta ta dva dela precej samostojno, vendar se pomembno dopolnjujeta med seboj. Že s tako razdelitvijo svojega dela je Cvijić označil temeljno dihotomijo v sodobnih družboslovnih in tudi delno naravoslovnih znanostih - odnos med naravo in kulturo. Ta dihotomija, ki se je manifestirala v obliki cikličnih transformacij od integralnega k izolacionističnemu pojmovanju in nazaj, odvisno pač od paradigmatičnih, ideoloških in spoznavnih konstelacij sil in razmerij v znanosti in družbi, je pri Cvijiću prisotna v integralistični formi (enako pri Braudelu). Cvijić naravne pojave skoraj vedno razlaga v človeških terminih: kaj pomenijo za naselitev, ekonomijo, kulturno in duhovno življenje; celovito tudi skuša razlagati kulturne pojave: kako na njih vpliva naravno okolje, kako ti spreminjajo naravno okolje in ga nadgrajujejo, ... Cvijić je na ta način v *Balkanu* ponudil svojevrstno obliko integralne geografije. Podoben namen bi lahko pripisali tudi Braudelu - integralna zgodovina, vendar o tem nekoliko kasneje.

Cvijić je v pretežem delu razmišljanja še vedno dedič tradicije, kjer se je šolal - nemške oziroma dunajske antropogeografije, katere najznamenitejši predstavnik je vsekakor bil Friedrich Ratzel, ki prav tako sodi med pomembne klasiče na področju etnografije oziroma natančneje Volkerskunde. Nasploh je očitno, da je vez med etnografijo in socialno geografijo v tem času izredno močna, in Cvijić je vsekakor tudi sam nadaljeval v tej smeri (kot profesor je na geografskem oddelku organiziral dve smeri: fizično geografsko in geografsko-etnografsko smer). Vendar je v svojem delu izoblikoval lasten pristop, ki ga v precejšnji meri ločuje od njegovih učiteljev v geografiji in etnografiji, in ki ga lahko označimo kot kombinacijo nemških antropogeografskih konceptov in francoskega geografskega posibilizma (Chatigneau 1925).

Nekoliko manj velja to za njegovo delo v fizični geografiji, saj ga Fritz Mohaček označil kot enega najpomembnejših predstavnikov starejše dunajske geografske šole, zlasti na področju geomorfologije (povz. po Daneš 1927).

Kar Cvijića najbolj ločuje od te šole je, njegovo delo na področju socialne geografije, za katerega smo rekli, da se močno približuje francoskemu posibilizmu Vidala de la Blacha in Yvesa Chatigneauja, ki sta ponudila alternativne koncepte v diskusiji o razmerju narave in kulture. Težko je reči, da je Cvijić prevzemal posibilistične ideje, saj Yves Chatigneau v članku o Vidalu de la Blachu, doyenu francoske geografije, pravi, da se Blachov pristop približuje Cvijićeви geografski koncepciji (Chatigneau 1925). Glavna značilnost, ki francoski posibilizem ločuje od takrat prevladujoče *Antropogeographie*, je nov pogled na odnos človeka oziroma njegove kulture in narave. V tej diskusiji je bila antropogeografska šola izrazito pozitivistična in geografsko deterministična - okolje narekuje in determinira pogoje človekovega bivanja, njegove ekonomske aktivnosti in kulturne stvaritve. Tovrstna koncepcija je revitalizirala Von Thunenovo lokacijsko metodologijo in njegovo delo *Der Isolierte Stadt* iz leta 1826 in doživela vrh nekoliko kasneje v Christallerjevem pristopu (koncept centralnih mest, predstavljen v *Die zentralen Orte in Suddeutschland* iz leta 1933). Posibilizem in Cvijićeva šola pa sta zagovarjala teorije, ki so bile manj deterministične tako v geografskem, kot v ekonomskem smislu. Zlasti posibilizem je gradil svoj koncept na predpostavki, da ni nič univerzalnega v človeškem bivanju, da tudi na enake pogoje okolja človek reagira različno, in izbira med več možnostmi glede na svoj historični, tehnološki in socialni razvoj ter strategije. Ta postopek je zelo dobro viden v Cvijićevem prvem delu *Balkana*, kot tudi v prvem delu Braudelovega *Sredozemlja*. Večina opisov naravnega okolja je strukturirana tako, da razlagajo, kaj posamezni naravni pojavi predstavljajo za človekovo bivanje in kakšne posledice puščajo na njegov kulturni razvoj. Praktično ni izoliranih 'objektivnih deskripcij' naravnega okolja. Slednji postopek je še najbolj označil Braudel, ko je kritiziral vse zgodovinske razprave o določenem prostoru ali regiji, ki so se pričenjale s suhoparnim opisom okolja in prostora, in ki se kasneje v tekstu niso več pojavljali oziroma so služili samo za določitev osnovnih geografskih koordinat in deskripcijo reliefa, deloma klime in hidrologije (Braudel 1949, 20). Lahko rečemo, da so se posibilisti in Cvijić na

eni strani ter Braudel in mogoče še marsikdo na drugi, približevali istemu cilju. Prvi so želeli dati okolju kulturno in historično komponento, slednji pa so želeli historični in kulturni razvoj vpeti v kontekst prostora in narave, v katerem se ta odvija. No, da ne bi bili krivični do antropogeografske šole, moramo reči, da je tudi ta širila svoje spoznavne horizonte, le v drugi smeri, iskali so vzorce in odgovore za ekonomsko in naselbinsko aktivnost, kot se je ta zrcalila in dala razbirati v prostorskih manifestacijah, pri tem pa so seveda manj pozornosti posvečali zgodovinskemu in kulturnemu razvoju, kar je popolnoma logično in izhaja iz narave njihovega pristopa. Oba geografska pristopa sta imela kasneje v arheologiji izjemen uspeh. Nemška antropogeografska šola je doživela slavo s pojavom angleške nove geografije M. Chorleya in P. Haggeta, ki sta s svojimi lokacijskimi analizami dejansko oživila v prenovljeni obliki te koncepte v znamenitem zborniku *Models in Geography* iz leta 1967. Geografsko deterministična oziroma bolj rečeno ekološko deterministična koncepcija je prisotna tudi v večini del ameriške nove arheologije. Posibilizem pa je močno vplival na *Annales historiografijo* (nekateri znanstveniki jo tudi označujejo kot *geografsko historiografijo* oziroma *historično geografijo*, (o tem glej uvod F. Carterja v zborniku *A Historical Geography of the Balkans*, 1977). Danes lahko rečemo, da sta oba koncepta še vedno vzporedna v arheoloških in antropoloških študijah.

Težko je reči, kje so vzroki, da se je Cvijić oddaljil od antropogeografske šole. Del odgovora moramo vsekakor poiskati v njegovem zelo intenzivnem terenskem delu, ki ga je opravljal več desetletij (1895 - 1915), in v sklopu katerega je opravil veliko število študijskih potovanj ter obiskal številne, za širšo geografsko javnost, do tedaj še praktično nepoznane kraje. Bogastvo etnološkega gradiva, na katerega je na svojih potovanjih naletel, ga je vsekakor moralo prevzeti in vplivati nanj. V svoji očitni želji po čim bolj obsežni predstavitvi Balkanskega polotoka in zlasti južnoslovanskih narodov je tako nujno moral zajeti tudi ta aspekt življenja. Drugi del odgovora moramo iskati v njegovi polihistorični orientaciji in želji po aktivnem sodelovanju v družbenem življenju.

Med Braudelom in Cvijićem obstajajo precejšnje podobnosti v obravnavanju naravnega okolja, toda tu ni konec podobnih konceptov. Te lahko vidimo tudi v tistem delu,

ki ga Braudel označuje kot nivo srednjega dometa (kolektivne usode in konjunktura). Braudelu je Cvijić vsekakor služil kot dober informator o Balkanskem polotoku in to ne samo pri opisu okolja, temveč tudi pri navedbah in razlagah o ekonomiji, kulturi, simbolnem in političnem svetu, o čemer bo govor nekoliko pozneje.

Govorimo lahko celo o podobnem emocionalnem odnosu do prostora, ki ga proučujeta (Braudel 1949 (1990, 17)). Pri Cvijiću je ta emocionalna nota izrazito poudarjena. Ni samo navdušen opazovalec, kot bi lahko verjetno označili Braudela, temveč je aktivni udeleženec v transformaciji Balkana v sodobne države in narode. Njegov *Balkan* tako lahko beremo tudi kot prvo obsežno osebno iskaznico o tem prostoru.

Cvijićev teoretski model ima jasna izhodišča v pristopih antropogeografske šole (Cvijić 1902). Te sicer sčasoma nadgrajuje, vendar jih nikoli povsem ne opusti. Če ne drugače, jih zasledimo v njegovi očitni klasifikacijski nagnjenosti. Drugi del knjige je organiziran kot klasifikacija in deskripcija klasificiranega. Dejanska novost so predvsem interpretacije in razlage vsebine teh enot. Vzročno-posledična razmerja, ki jih je definiral, ga ločujejo od večine svojih učiteljev in sodelavcev. Pozitivizem je bil takrat izrazito uveljavljen. Cvijić ga ne negira, temveč ga uveljavi na specifičen način oziroma ga nadgrajuje.

Braudelov model zgodovinopisja je že dolga leta predmet razprav zgodovinarjev in drugih družboslovcev. Njegov pomen za razvoj ne le zgodovine, temveč tudi arheologije, antropologije, sociologije in družboslovne teorije je izjemen. Pri nas je, sodeč po redkih omembah, sicer manj poznan in je bil omejen večinoma na ožje kroge zgodovinarjev in sociologov. V našo publicistiko so ga vpeljali šele pred kratkim z mogoče ne najbolj posrečeno izbranimi prevodi njegovih del.

Kar Braudela najbolj zaznamuje, je preobrat, ki ga je napravil v strukturi historiografske razlage. Njegov model treh časovnih nivojev zgodovine je predstavljal korenito spremembo v primerjavi z linearno in narativno koncipirano strukturo zgodovinske razlage, ki je bila v njegovem času še vedno močno pod vplivom tradicionalnega Rankejevskega koncepta zgodovine kot 'objektivne pripovedi' o preteklih ljudeh, dogodkih in kratkotrajnih pojavih. Taka razlaga je iskala vzroke za posamezne in pomembne do-

godke v podobno strukturiranih dogodkih, ki so se zgodili prej. Braudel je tako zgodovinopisje označeval kot preveč faktografsko, pozitivistično in neustrezno za kompleksnejšo razlago zgodovinskega razvoja. Takemu tipu razlage je očital preveč zožene horizonte. Pojave je bilo treba opazovati iz večje distance oziroma v daljših časovnih obdobjih, da bi bilo mogoče ugotoviti globlje ležeče strukture, ki odločilno definirajo zgodovinski razvoj tako velikih kolektivov kot posameznikov. Za odkrivanje teh struktur je Braudel definiriral koncept zgodovinskega razvoja in s tem tudi opazovanja in razlaganja le tega na treh nivojih: na nivoju dolgotrajnih procesov zgodovine in vpliva okolja, počasi spreminjajočih se oblik življenja, zlasti tistih, ki so močno vpete v okoliščine in pogoje narave, konstantnih dihotomij (naprimer poljedelstvo v nižinah : pastirstvo v višavjih, ali pa življenje v urbanih : ruralnih conah), več-tisočletnega razvoja civilizacij... Te strukture oziroma pojavi v človeških predstavah obstajajo že zelo dolgo oziroma vedno, in se jim ljudje prilagajajo bolj ali manj nezavedno, saj so v njihovi percepciji skorajda nespremenljivi. Naslednji je nivo srednjega trajanja. Braudel ga označi kot konjunktore in kolektivne usode. Tudi tu gre prav tako za časovno daljše procese razvoja tehnologije, socialnih sistemov, kulturnih in civilizacijskih obrazcev in ekonomskih tokov, ki se jih akterji bolje zavedajo in jih bolj ali manj sooblikujejo. Vendar so ti pojavi največkrat kolektivni in posamezniki nanje nimajo večjega vpliva. Tretji Braudellov nivo so dogodki in osebnosti. Sam pravi, da to najbolj ustreza tradicionalnemu tipu zgodovinopisja v njegovem času.

Braudelovega sistema se ne smemo posploševati na tak način, da pač pogoji in okoliščine na spodnjih nivojih opazovanja razlagajo procese in dogodke na višjih: naprimer da bi procesi na srednjem nivoju pojasnjevali dogodke in dejanja osebnosti. Če bi sledili taki logiki, bi v končni konsekvenci lahko pojasnjevali večino stvari s procesi in fenomenom dolgega trajanja, kar bi nas spet vrnilo nazaj h geografskemu ali ekološkemu determinizmu. Razloge za zgodovinski razvoj oziroma tok zgodovine je treba iskati v medsebojnem prepletanju silnic z vseh treh nivojev. Če poenostavim, to pomeni, da lahko za vsak dogodek na tretjem nivoju dobimo razloge v delovanju silnic na vseh treh nivojih: naprimer znani so konflikti med prebivalstvom živčim v zaledju obale v Dalmaciji v 16. stoletju oziroma v pojavu hajduštva v istem času. Razlogi zanje ležijo

v politični in vojaški organizaciji dveh velikih držav, Benetk in Turčije, ter v posameznih ukrepih lokalnih poveljnikov; oboje bi recimo sodilo na nivo kratkotrajnega toka zgodovine, na nivoju srednjega trajanja lahko te konflikte opazujemo skozi prizmo konfliktov med različnimi religijami in etničnimi skupnostmi, družbami in civilizacijami, na nivoju dolgega trajanja pa tudi kot na konflikte med populacijami tako različnih ekosistemskih con kot sta na primer obala in višavje v njenem zaledju, ki se skozi tisočletja kažejo kot splošen pojav v celotnem Sredozemlju. Tako lahko vidimo, da razmerje med posameznimi nivoji ni vzročno-posledično, temveč dialektično. To tudi pomeni, da vsebujejo pojavi v zgodovini, ki jih želimo opazovati in interpretirati njihovo multitemporalno naravo, dele, ki imajo različen časovni domet in pomen.

Na ta način se interpretativna moč razlage močno poveča, saj lahko bolj utemeljeno interpretira kompleksnejše socialne in historične pojave. Struktura razlage ni več narativno-linearna temveč je njena kompozicija razbita na več posameznih segmentov, ki pa soj med seboj združljivi oziroma komplementarni na daljšem nivoju toka zgodovine. To se vidi zelo lepo pri Braudellovem opisu okolja, za katerega smo že rekli, da je vse prej kot suhoparno naštevandejstev in opažanj. Ves njegov opis narave je podrejen eni sami misli: kaj je ta predstavljala za razvoj in zgodovino človeka.

Tudi Cvijić nadgrajuje svoj opis okolja na podoben način kot Braudel, saj definira okolje in človekovo bivanje v njem kot sintezo različnih konjunkcij: ekonomije, socialne organizacije, državne strukture, kulture, ekosistemskih specifičnosti in tudi zgodovine.

Danes še vedno obstajajo različna mnenja, ali je treba Braudela interpretirati kot prelom s tradicionalnim zgodovinopisjem ali pa ga je treba razumeti kot njegovo nadaljevanje in nadgradnjo. Sam se nagibam k slednji tezi. Tako kot smo lahko pri Cvijiću, ki ga nekateri razlagajo kot izjemno in izvirno osebnost, ki je postavila nove koncepte geografije, uvideli, da moramo vzvode za njegovo delo iskati v geografski tradiciji in okoliščinah, v katerih je deloval, velja verjetno podobna ugotovitev tudi za Braudela. J. Bintliff (1990, 5,7) je v svojem članku o *Annales* historiografiji jasno pokazal, sklicujoč se na Stojanoviča, da moramo Braudela opazovati v kontekstu kontinuitete dela njegovih predhodnikov, zlasti Marca Blocha in Lu-

ciena Lefebvra, ki sta postavila temelje za nastanek nove paradigme v zgodovino-pisju, in pri čemer tudi sama ne nastopata izolirano, temveč sta uspela konceptualno sintetizirati in uveljaviti pomembne spremembe v znanstvenem diskurzu svojega časa. Oba sta se že zelo zgodaj začela odmikati od tradicionalnega zgodovino-pisja tipa F. Rankeja in sta želela historični razvoj osvetliti še z drugih plati - s socialne in kulturne. Braudel je tako že prišel v atmosfero, ki je bila plodna za kasnejše zmagoslavje njegove paradigme.

V Stoianovchevi shemi zasledimo še en pomemben podatek za našo razpravo. V predparadigmatsko obdobje šole Annales je kot pomembno osebo uvrstil P. Vidala de la Blacha in publikacijo *Annales de Geographie*. Vidal de la Blach je bil za analiste zanimiv zaradi svojega posibilitističnega in historičnega pristopa v geografiji, za katerega smo že rekli, da se močno približuje Cvičevemu, ki bi tudi po teh merilih lahko ustrezal predparadigmatskim konceptom Annales šole. Toda to ni edina podobnost.

STRUKTURE, KONJUNKTURE IN ETNOPSİHOLOŠKI TIPI

Braudel je na kratko označil svoje Sredozemlje kot zgodovino interakcij med strukturami in konjunkturami. Strukture naj bi bili tisti koncepti in pojavi, ki so globoko vsajeni v historičnem razvoju človeka, kot so na primer različna razmerja v odnosu med naravnim okoljem in bivanjem, med bivanjem različnih skupnosti, med ekonomijo in politiko.... Strukture so za takratne akterje največkrat nezaznavne, obstojajo kot nekakšno univerzalno ogrodje, ki se zelo počasi spreminja oziroma človek na njih skorajda ne more vplivati, funkcionirajo kot ovire, vzpodbude ali pa kot dolgotrajni obrazci v vedenju in so globoko vsajene v kulturo in civilizacije. Enega najlepših primerov struktur pri Braudelu lahko najdemo v odnosu vseh evropskih civilizacij (ne samo sredozemskih) do Židov v zadnjem tisočletju. Vse različne kulture, družbe, države, oziroma civilizacije, ne glede na to, kako visoko se uvrščajo na hierarhični lestvici civilizacij, ne glede na to ali so protestantske, katoliške ali pravoslavne ali celo islamske, imajo superioren odnos do Židov. Ta pojav, ki je vsekakor prisoten od srednjega veka dalje pa vse do danes, predstavlja strukturni pojav, ki je tako globoko vsajen v socialne in kulturne oblike evropske družbe, da se v marsičem ni spremenil že vsaj

tisočletje, in ima podobne manifestacije tako na kolektivni kot individualni ravni. Tako dolgotrajno strukturo vsekakor ni možno razložiti samo na nivoju kratkotrajnega (npr. z odloki španske kraljevine o izgonu Židov ob koncu 15. stoletja, ali pa s para-znanstvenimi razlagami, da Židi kontrolirajo pomembne tokove kapitala in so zato osovraženi). Idejo, kje iskati razloge za to, lahko med drugim poiščemo v fascinantnem dejstvu, da je papež šele na koncu 20. stoletja osvobodil Žide kolektivne krivde za Kristusovo smrt. Slednje dejanje je vsekakor posledica omenjene strukture, a je obenem tudi dober napotek, kje iskati razloge zanjo.

Takih struktur je v Braudelovem *Sredozemlju* še zelo veliko: naprimer korelacije med okoljem, mejnimi področji držav in civilizacij in pojavom banditizma v različnih oblikah v celotnem Sredozemlju; ali pa dejstvo, da ima vsaka večja vojna, ki prisedane kmečko populacijo v Sredozemlju, neprimerno hujše posledice za razvoj poljedelstva kot bi jih imela v pasu zmerne podnebja. Prst v Sredozemlju zahteva stalno človeško skrb, da bi bila rodovitna; če ta za nekaj časa izostane, postane veliko poljedelskih površin skoraj puščava, medtem ko v pasu zmerne podnebja prst še dolgo časa ohranja rodovitnost (Braudel 1990, 238). Struktura, ki se nam tu kaže, je ena od specifičnih manifestacij vojne in njenih posledic v Sredozemlju.

Konjunktura je Braudel označil kot procese, silnice in pojave, ki delujejo na nivoju srednjega in kratkega trajanja toka zgodovine. Označi jih tudi kot kolektivne usode, lahko bi tudi rekli, kot specifične kolektivne vzorce vedenja: specifične forme gusarstva v Jadranskem morju, ki vsekakor imajo univerzalnejšo strukturno komponento, a se razlikujejo od podobnih pojavov naprimer ob afriški ali korziški obali. Razlikujejo se tudi od pojavov državnega gusarstva na Atlantiku. Gusarstvo na Jadranskem morju, zlasti gusarji, ki so prihajali z vzhodne Jadranske obale, so delovali v specifičnih pogojih okolja, ekonomskih tokov in bolj ali manj dinamične politične situacije med Benetkami, drugimi pomembnimi trgovskimi mesti, avstrijsko in turško državo.

Kolektivne usode niso samo regionalno ali politično pogojene, so tudi sestavljene iz različnih socialnih svetov revežev, trgovcev, cerkve, vojaških najemnikov,...Vsak od teh svetov ima svojo usodo, mentaliteto in zgodovino.

Izraz mentaliteta, ki bi mu lahko rekli tudi kolektivna zavest, ima določen ekvivalent v Cvijičevih etnopsiholoških tipih. Seveda ne gre za dva koncepta, ki bi bila v celoti enaka, kajti izhodišča za njuno definiranje niso bila identična, vendar je podobnost med njima tolikšna, da zasluži pozornost.

Braudelovi opisi kolektivnih usod, stanj in mentalitet so ponekod skoraj identični Cvijičevim primerom etnopsiholoških tipov, oziroma jih na določenih mestih Braudel celo povzema po Cvijiču (glej Braudel 1990, 47, 57, 245, in še posebej 777-779). Braudel kolektivnih zavesti ne veže v narativno verigo, temveč sestavlja nekakšen mozaik katerega ogrodje predstavljajo strukture dolgega trajanja. Toda za razliko od Cvijiča, Braudel tega mozaika ni definiriral samo po svojevrstni regionalni distribuciji, temveč tudi na posameznih socialnih in kulturnih presekih družb. Cvijič v celoti ostaja na nivoju regionalne klasifikacije in se ne spušča globlje v socialne in kulturne preseke. Razlog za to je, da je predmet Cvijičevega proučevanja predvsem tradicionalno življenje, oziroma življenje neindustrijske in ruralne populacije. Preprosto povedano, Cvijič proučuje tradicionalno življenje v etnografskem smislu.

Če smo bolj natančni, so njegovi etnopsihološki tipi neke vmes med strukturami in konjunkturami v Braudelovem smislu. Cvijič jih definira najprej kot rezultat delovanja geografskega okolja, ki ne vpliva samo na splošni tok zgodovine (sic!), na razpored različnih civilizacij, migracij, etnično sliko, položaj in tip naselja, temveč posredno in neposredno tudi na psihične lastnosti prebivalstva (Cvijič 1965, 347). Pomembna naloga antropogeografije je ugotavljanje psihičnih lastnosti prebivalstva v različnih naravnih conah in vpliva okolja na formiranje psihičnih lastnosti. Vendar antropogeografija ne sme zanemariti tudi drugih vzrokov: zgodovinskih, etničnih in socialnih, ki prispevajo k oblikovanju ljudske mentalitete in ki se prepletajo z geografskimi vplivi. Vidimo torej, da taka definicija združuje elemente struktur in konjunktur.

Cvijič definira etnopsihološke tipe kot kolektivne pojave, lahko bi jih označili tudi kot kolektivne mentalitete in predstavljajo pomembno komponento tradicionalnega (ljudskega) življenja. Očitno je, da pri njihovem formiranju zagovarja večjo vlogo naravnega okolja, čeprav ne zanemara tudi drugih dejavnikov. Tu lahko vekakor slutimo vpliv tradicionalne antropogeografske šole. S tem tudi

lahko razložimo za današnji čas precej mehanicistično in deterministično obravnavanje psihologije kot sklop reakcij na naravno okolje in druge zunanje impulze. To nas seveda ne sme presenečati, saj je bilo takšno doumevanje človeške psihologije v Cvijičevem času zelo pogosto in popularno.

Čeprav Cvijič v svoji definiciji etnopsiholoških tipov postavlja vpliv okolja na prvo mesto, ga kasneje v analizi posameznih tipov nadgradi s historično in kulturno komponento.

Če danes prebiramo njegove etnopsihološke tipe skozi prizmo Braudelovih kolektivnih usod in pojavov, jih torej lahko najbolje opišemo kot konjunkturo tradicionalnega življenja z elementi dolgotrajnejših struktur. Z nekaj zadržki jih tako lahko uvrstimo na nivo srednjega trajanja. Tudi raso kot antropološko kategorijo Cvijič postavi med historične kategorije, saj niso samo proizvod biološkega razvoja in vpliva okolja. S tako definicijo zavrne vse rasne teorije v takratnem času, ki so govorile o rasah kot o izključno bioloških kategorijah, kar naj bi pomenilo, da je neka rasa zgodovinsko uspešnejša zaradi bioloških razlogov. Primer njegovega nasprotovanja takim teorijam, je njegova analiza patriarhalne civilizacije v dinarskem svetu, ki je uspela oblikovati svojo specifično identiteto in politično moč navkljub dejstvu, da je bila dolga stoletja politično razdeljena med velike sile. Na istem primeru tudi lepo vidimo, kakšen pomen daje Cvijič zgodovinskim okoliščinam.

Ta družba je v socialni organizaciji ohranila še precej elementov iz časa slovanske naselitve (na primer socialno strukturo zadrug, rodov, plemen, bratstev), ki je doživela svojo precejšnjo revitalizacijo v času turške okupacije, potem ko je že skoraj odmrla zaradi fevdalnega in fiskalnega sistema srbske, bolgarske in hrvaške srednjeveške države. Očiten je torej korak nazaj k starim strukturam, ki so bile tako trdožive, da so se ponekod ohranile še v začetku 20. stoletja z vsemi svojimi arhaičnimi, mitološkimi, moralnimi in ideološkimi obrazci. Prav z analizo tega pojava pridemo do tipičnih primerov dialektike silnic različnih nivojev historičnega dogajanja. Vidimo torej oscilacije v pomenu, ki so ga določene silnice imele na tradicionalno življenje. V določenem času so pomembnejši vidiki okolja (prilagoditev na surovo višavsko okolje zaradi umika pred turško oblastjo in revitalizacija arhaičnih obrazcev ekonomije in socialne organizacije), v nekem drugem obdobju

pa je odločilno delovanje zgodovinskih sil (uvedba fiskalne sistema po bizantinskem vzoru), ki vzpostavijo nove strukture. V določenih historičnih okoliščinah je tako s stališča antropologije konzervativna forma družbene organizacije imela več uspeha. Imela je tudi veliko počasnejši ritem spreminjanja in je zato uspela ohraniti etnopsihološke poteze populacije mnogo bolje kot v urbanih ali nižinskih predelih, tudi zaradi tega, ker je zelo dolgo vztrajala na konzervativnih oblikah ekonomije. Uspešnost omenjenega tipa, lahko bi celo rekli strukture, je bila tolikšna, da je vsilil del svojih mitoloških in moralnih obrazcev tudi populaciji v nižinah.

Naslednja komponenta v etnopsiholoških tipih je antropološka. To je zelo dobro vidno iz dveh osnovnih metod, ki jih je Cvijić definiral v svoji metodologiji: a) metoda etnopsiholoških profilov v večjem geografskem prostoru, oziroma primerjava odzivov na enake pogoje v različnem geografskem okolju in b) primerjalna metoda proučevanja odzivov iste populacije na enake pojave v matični deželi in kolonizirani deželi.

S tako metodologijo je dejansko uvedel koncept kulturne spremembe (culture change), koncept, ki ga bo nekoliko kasneje predvsem ameriška antropologija natančneje profilirala in pripeljala do najpomembnejše paradigme v antropologiji. Na tem mestu moramo vsekakor Cvijića označiti kot zelo modernega antropologa, čeprav se sam verjetno ni zavedal pomena tega aspekta svojega dela.

Tudi njegova antropološka razlaga je močno pod vplivom geografskega okolja, vendar jo skuša izpopolniti z razlago lingvističnih, kulturno-antropoloških in historičnih aspektov. Prisotna je tudi metodologija fizične antropologije (rasni tipi), vendar ta ni prevladujoča in determinirajoča.

V kontekstu antropologije se njegovi etnopsihološki tipi približujejo konceptu kulturne antropologije in ne pomenijo jasnih etničnih kategorij v historičnem smislu. Naprimer dinarski tip v svojih različicah in skupinah vključuje različne narode (del Srbov Hrvatov, Slovencev, današnjih Muslimanov, Aromunov in Albancev), centralni tip (del Srbov, večino Makedoncev, del Bolgarov), panonski tip (del Hrvatov, Slovencev). S tega stališča so njegovi tipi kategorija, ki pomeni preseke skozi nacionalne oziroma etnične skupine. Na splošno njegova klasifikacija in distribucija tipov bolj odgovarja splošnim ekološkim conam na

Balkanskem polotoku, vendar je z natančno analizo migracij zlasti v primeru Srbije od 16. stoletja dalje uspel sestaviti veliko bolj kompleksno podobo. Tako je v svoje kategorije tipov, ki po njegovem mnenju niso bile genetsko pogojene in nespremenljive, vnesel dinamično in historično komponento.

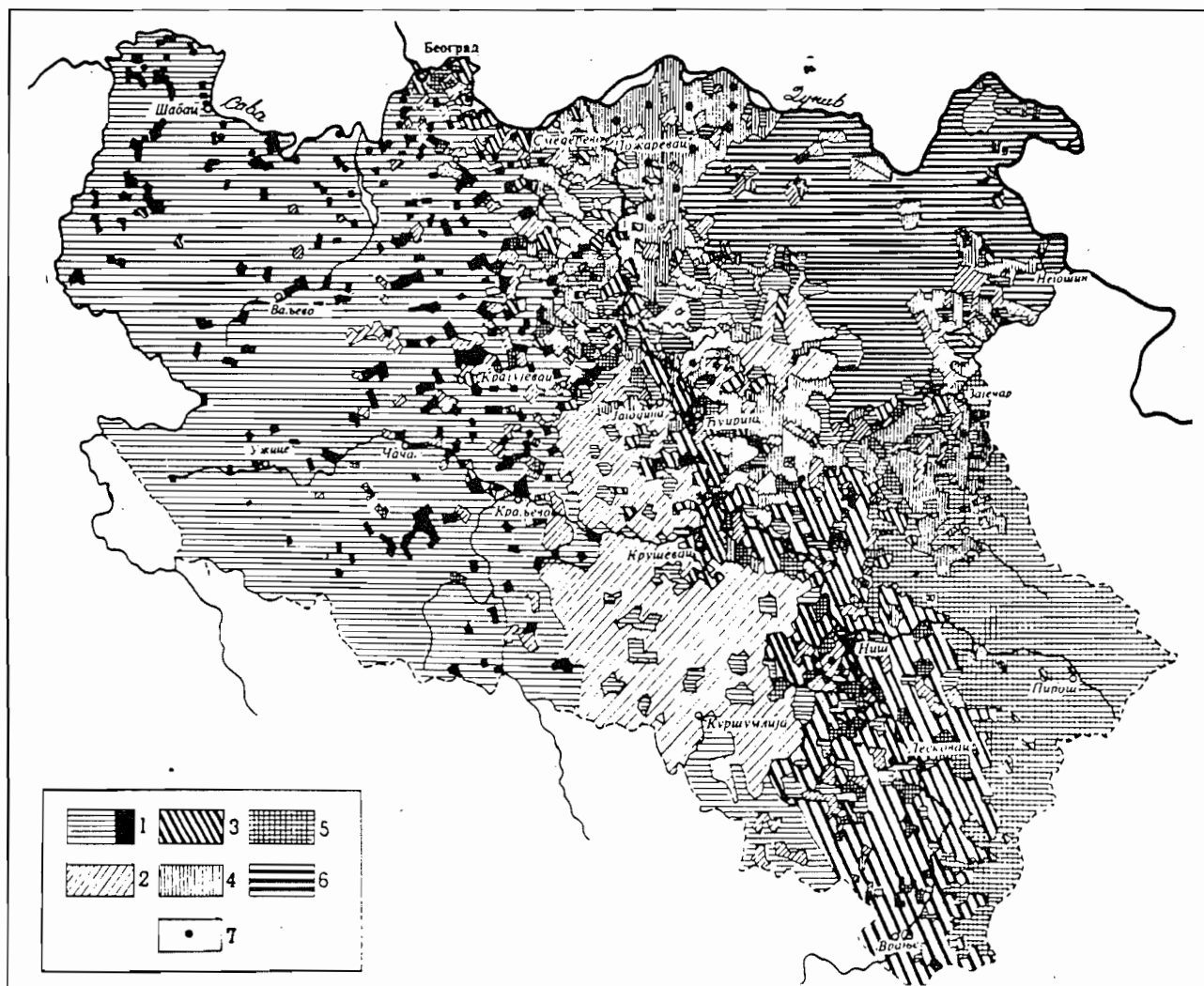
Tretja komponenta je socialno geografska. Pri analizi vsakega posameznega tipa ali njegovih podskupin je najprej skušal spoznati njegovo ekonomsko in socialno življenje. Ekonomiji je vsekakor dajal prednost pred drugimi manifestacijami, saj je ugotovil, da so ekonomske strategije najbolj trajne in determinantne. Zavračal je vse raziskave, ki niso imele pomembne opore v ekonomskih študijah. Koliko pomena je dajal ekonomiji, se najbolje vidi iz njegove razlage sprememb v etnopsihologiji posameznih skupin, ki so se zgodile za časa turške okupacije. Glavna značilnost te populacije je z etnopsihološkega stališča pojav splošne mentalitete raje ('rajinski mentalitet'), ki ga je zasledil pri centralnem in vzhodno balkanskem tipu. Razloge za pojav te mentalitete ne vidi samo v novi politični realnosti, ki je nastala po turški okupaciji ('rajinske mentalitete' namreč ne zasledi v tolikšni meri v dinarskem tipu, katerega del populacije je tudi bil pod turško upravo), temveč tudi v spremenjenih lastninskih in socialnih razmerjih. Turški fevdalni sistem je večino lokalnega kmečkega prebivalstva postavil v izrazito podrejen položaj. Večstoletna ekonomska in socialna podrejenost (omejene lastniške pravice, množična turška kolonizacija, brezpravnost precejšnjega dela populacije...) je v svojem trajanju izoblikovala pri slovanskem prebivalstvu mentaliteto raje, kar lahko označimo kot strukturo in kolektivno usodo.

Čeprav danes na Cvijićeve etnopsihološke tipe gledamo kot na precej izvirno kreacijo, pa vseeno lahko ugotovimo, da je tudi zanje moč najti določena izhodišča v nemški antropogeografski šoli. Njegov model klasifikacije ne samo etnopsiholoških tipov, temveč tudi splošnih civilizacijskih pasov na Balkanu (razvrsti jih po klimatskih pasovih; mimogrede, to naredi tudi Braudel, ko zameji pravo sredozemsko civilizacijo od severnih meja rasti palme do severnih meja rasti oljke, (Braudel 1990, 24,168), izvira v precejšnji meri iz antropološke teorije kulturnih krogov Friedricha Ratzela in Lea Frobeniusa. Zlasti ko govori o središču določenega tipa in o mešanju med različnimi tipi na njihovih stičiščih, v celoti povzema koncepte Kultur-

kreis šole. S takim mnenjem se ne strinja Filipović (1968, 34), saj pravi, da Cvijićev koncept civilizacijskih pasov nima s Kulturkreis šolo nič skupnega. Neglede na to, je difuzionizem druga plat v njegovem antropološkem pristopu. Oporo za to je vsekakor imel v izredno natančni in za takratni čas vrhunski študiji o naseljih v Srbiji, v kateri je odkril izredno intenzivne migracijske tokove v zadnjih stoletjih, ki so zajemali tako masovne migracije v oddaljene kraje kot tudi manjše populacije ljudi, ki so se selili na

krajše razdalje, in prav tako zelo masoven pojav 'pečalbe' (izseljenstva oziroma ekonomskih migracij zlasti moškega prebivalstva v Makedoniji). V svojih naselbinskih študijah je ugotovil izredno kompleksno situacijo, ki je bila predvsem posledica migracij. Eno od pomembnih dejstev je vsekakor, da je bila Šumadija prizorišče številnega priseljevanja iz različnih delov dinarskega sveta in predstavlja svojevrsten populacijski mozaik.

*

Sl. 1. Poreklo prebivalstva severne Srbije: 1 - dinarski priseljenci s staroselci, 2 - prebivalci Kosova, Metohije in prizrenskega področja, 3 - prebivalci iz južnomoravskega in vardarskega področja, 4 - timoško-braničevsko prebivalstvo, 5 - šopsko ali torlaško prebivalstvo, 6 - vlaški priseljenci, 7 - srbsko prebivalstvo iz krajev onstran Save in Donave (Cvijić 1965, 177).

Cvijićev difuzionizem je s tem imel zelo močno oporo v historičnih dejstvih. Utemeljeval ga je večinoma z ekonomskimi in demografskimi razlogi, delno pa tudi s političnimi.

Prednost, ki jo je Cvijić pripisoval ekonomiji v svojih študijah, ga na nek način odmika od klasičnega kulturnega difuzionizma, ki mu je bolj predstavljal splošno ogrodje ne pa analitičnega vodila. V mnogih primerih je zagovarjal precej materialistične teze, ki ga vsekakor približujejo marksistični teoriji. Če bi prevedli Cvijićev jezik v klasično marksistično terminologijo, bi lahko rekli, da je najprej raziskal proizvodne sile, sredstva in odnose, in nato skušal te dopolniti s historičnimi ter antropološkimi vidiki in tako razložiti družbeno nadgradnjo. Sam si celo kot splošno izhodišče svojega dela postavi naslednja načela: a) realistični humanizem, b) socialni kritizem in c) zanimanje za ekonomska vprašanja.

Tudi v svoji autobiografiji pravi, da je bil v mlajših letih prepričan socialist zlasti pod vplivom Svetozarja Markovića, kasneje pa naj bi postal v življenju bolj realističen. Nesmiselno bi bilo iskati neke globlje marksistične koncepte v njegovem delu, kot so to počeli v nekaterih študijah o njem (glej več člankov v Cvijićevem zborniku, Beograd 1968, zlasti študijo D. Nedeljkovića in M. Vasovića). Vendar pa lahko rečemo, da ga je usmerjenost v ekonomska vprašanja in socialni kritizem še dodatno ločevala od antropologije kulturnih krogov. Sicer pa bi ga lahko politično ocenili vsaj v njegovih zrelih letih za zmernega konzervativca, ki ni bil strankarsko vezan, a je bil kljub temu izredno aktiven v nacionalnih vprašanjih Srbije in v ideji o združitvi južnoslovanskih narodov. Njegovo konzervativnost največkrat lahko opazimo v občudovanju razuma in tradicionalnih vrednot, kar ponekod že preraste v precejšnje moraliziranje (zlasti v njegovi avtobiografiji).

Tudi Braudel pravi, da je upošteval marksistične koncepte kot metodološko orodje, nikoli pa ni verjel v togost ideologije, ki se je pod tem imenom širila. Podobno misel bi lahko do neke mere izrekli tudi za Cvijića. Marksizma ni namensko uvajal v svoje delo, upošteval je podobna izhodišča, ki pa jih ne gre zanemarjati, saj gre za avtentične oblike uvajanja specifične intelektualne in analitične misli v družboslovje, ki niso bile 'zapovedana od zgoraj', kot se je to dogajalo nekaj desetletij kasneje. In še dodatna misel. Marksizem je danes v družboslovju že povsem uveljavljen

kot eden od najpomembnejših splošnih teoretskih pristopov. Ponekod je bil sicer uvajan z 'ognjem in mečem', drugje pa v konkurenci z ostalimi koncepti in analitičnimi postopki. Dejstvo pa je, da se ne bi mogel uveljaviti, če ne bi ponudil kvalitetnejših alternativ drugim sočasnim pristopom. Danes je marksizem zlasti v postsocialističnih deželah predvsem zaradi načina, kako se je uveljavil in ohranjal kot vodilni ideološki obrazec več desetletij, spet podvržen stereotipom in poenostavljanju, marsikdaj celo na podoben način kot takrat, ko je bil privilegiran. In mogoče so prav ti drobni prispevki o zgodnejših pojavih marksistične misli pri nas, še preden je ta postala vladajoča ideologija, korak k njihovem rušenju.

Dober primer znanstvene analize, ki poleg ostalih Cvijićevih postopkov (ekonomska, socialno geografska, historična in etnopsihološka analiza) vsebuje primesi zgodnjih oblik marksistične misli, je njegovo razmišljanje o makedonskemu narodu. Pravzaprav je članek, ki je v celoti posvečen makedonskemu vprašanju (*Geografske osnove makedonskog pitanja*, Beograd 1965, 231-240) še najslabši, saj je pisan izključno zaradi bolgarskih pretenzij po Makedoniji. Mnogo kvalitetnejša so njegova razmišljanja o problemu Makedoncev, ki niso bila posebej objavljena, temveč jih lahko zasledimo v več različnih tekstih (npr. v *Balkanu* in v celi seriji člankov ter govorov o združevanju južnih Slovanov objavljenih v njegovi Autobiografiji, 1965a), glej tudi S. Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb 1990). Cvijić je makedonsko vprašanje obravnaval za svoj čas zelo kompleksno z upoštevanjem več vidikov in ne samo s stališča 'raison d'Etat', kar je najbolj očitno v njegovem članku 'O potrebi Srbije po morju' (Cvijić 1912).

V primeru Makedoncev se je jasno zavzemal, da jih je treba obravnavati kot samostojen narod, in ne kot del nekega drugega naroda. Razloge za to je našel v socialni in politični zgodovini, etnografiji, geografiji in tudi v aktualni politični situaciji. Njegova analiza je jasno pokazala glavne vzroke, ki so pripeljali do znane Ilindenske vstaje (3. avgusta 1903), verjetno najpomembnejšega dogodka, ki je utrdil makedonsko nacionalno misel v novem času. Močno analogijo njegove analize Ilindenske vstaje srečamo v enem od tekstov mlajše generacije šole Annales - v delu Emmanuela Leroy Ladurieja *Karneval v Romansu: Ljudski upor v Romansu 1579-1580* (1979). V tem delu se je

avtor osredotočil na katkotrajen dogodek - praznovanje karnevala, ki se je sprevrgel v nemire in ljudski upor. Ladurie je pokazal na globlje vzroke socialnih konfliktov, od globljih struktur in konjunktur, pa vse do lokalnih političnih in ekonomsko socialnih procesov ter dogodkov, ki so dosegli vrh v vstaji za časa karnevala (razmerje med ruralnim in urbanim razvojem, razmerje med posameznimi družbenimi stanovi, strukture in konjunktura pri lastni zemlji, ekonomske strukture in konjunktura, elementi razrednega boja, vloga podobnih praznovanj v ljudskem življenju v Franciji in drugje v Evropi...). Pomen Ladurievega dela je tudi v tem, ker je uspel pokazati na strukture, ki so bile dlje časa prisotne in so med drugim tudi pripeljale do izjemnega dogodka dve stoletji kasneje - do francoske revolucije (povz. po Bintliff 1990). Če se danes ozremo na makedonsko vprašanje, lahko vidimo, da je velik del okoliščin, ki so bile prisotne v Cvijičevem času, prisoten še danes in da imajo za Makedonce podobno vsebino ter pomen.

Povzemimo nekaj misli o Cvijičevem *Balkanu* oziroma o njegovem delu nasploh. Prvi problem na katerega naletimo je, da dopušča več načinov branja. Omenil bom le nekaj glavnih. Cvijiča je moč brati tako skozi perspektivo sočasnih šol Antropogeographie oziroma kot Geographie Humaine. Na ta način ga lahko razumemo v kontekstu kontinuitete oziroma nadgrajevanja takratnih aktualnih konceptov v socialni geografiji. Prav tako ga je možno brati (in upam, da mi je to uspelo pokazati) tudi s stališča kasnejših konceptov v geografiji, antropologiji oziroma zgodovini. Zlasti na teh treh področjih se nam ob takem branju izkaže za izrazito modernega avtorja. Na tem mestu je treba vsekakor omeniti pomembne podobnosti s poznejšo klasično šolo Annales historiografije; v predparadigmatske modele, ki so to šolo oblikovali, bi, kot smo že omenili, lahko uvrstili Cvijiča. Na področju antropologije ga lahko razumemo tako v luči takratne teorije kulturnih krogov (se pravi pod vplivom Ratzla in Frobeniusa), ali kot zelo zgodnjega zagovornika koncepta 'culture change', ki se v antropologiji začne uveljavljati skoraj v istem času kot Annales historiografija. Cvijičev 'culture change' pristop je najbolj očiten v metodologiji, ki jo je definiral za analizo etnopsiholoških tipov. Metodologija etnopsihološkega profila v prostoru in primerjava med populacijo v matični in kolonizirani deželi ob soočenju z njegovimi raziskavami migracij v zgodovini Balkana delujeta naravnost moderno

in popolnoma v duhu kasnejšega antropološkega razvoja. Verjetno ta pristop iz vsega njegovega dela po kvaliteti še najbolj izstopa in je obenem najbrž vzrok, da ga v nekaterih tujih socioloških publikacijah označujejo tudi kot sociologa.

Zlasti *Balkan* vsebuje kar nekaj različnih analitičnih postopkov in jezikov (oz. izraznih ravni): sintezo in predstavitev identitete določene regije, politični tekst, promocijo lastne vede oziroma lastnih analitičnih postopkov, prispevek k reševanju temeljne dihotomije v družboslovju (narava : kultura), tekst o nacionalni zgodovini,...

Težave pri branju tako kompleksnega teksta, kot je *Balkan* (ki ga lahko brez predsodkov razumemo kot vrh in skupni imenovalac njegovega celotnega dela), so očitne. Pri sintetičnem branju obstaja velika možnost, da v končni oceni prevladajo določeni aspekti oziroma vsebine teksta nad drugimi, ki so ravno tako pomembni, a mogoče slabše izraženi. Tak je vsekakor primer z etnopsihološkimi tipi, ki se največkrat pojavljajo kot sinonim za celotno delo, obenem pa zakrivajo tako pomembne koncepte, kot je 'culture change'. Po mojem mnenju je veliko bolj uspešno analitično branje. S tem želim označiti postopek razumevanja in dojemanja Cvijičevih konceptov v relativni izolaciji od ostalega njegovega dela, ki jih vzporejam s podobnimi oziroma sočasnimi koncepti drugje. Na ta način se izognemo določenim posploševanjem, ki bi nas zavedla.

Če na ta način opazujemo njegove etnopsihološke tipe, jih lahko precej bolj jasno kritično ovrednotimo. V celoti lahko sicer rečemo, da je pristop, s katerim je nadgradil raziskave o naravnem okolju in načinih človekovega bivanja, skorajda genialen ali vsekakor izjemno izviren, toda če si ta postopek ogledamo od blizu, naletimo na precejšnja nihanja v kvaliteti. Razlogi za to so med drugimi tudi v socialnih in zgodovinskih okoliščinah, v katerih je Cvijič živel, pa tudi v njegovih subjektivnih predstavah. Kvaliteto koncepta etnopsiholoških tipov do neke mere zmanjša njegova izjemna navdušenost nad dinarskim tipom (kateremu tudi sam pripada), in še zlasti nad podskupino tega tipa, ki živi v Hercegovini in Črni gori. Na tem mestu močno izstopata dva aspekta: povečevanje vloge tega tipa v nacionalni zgodovini, ki je velikokrat precej subjektivno, in naravnost romantična in 'rousseaujevska' fascinacija nad tradicionalnim, naravnim, visoko moralnim, oziroma kot bi sam Cvijič rekel, nepokvarjenim in zdravim življenjem.

Na nekaterih mestih je kot največjo vrlino ocenil predanost 'narodni stvari in zgodovini'. To, kar se med strukturami dinarskega tipa kaže kot najbolj trdno, so mitološki obrazci nacionalne zgodovine, ki jih zaznamo tudi v njegovi interpretaciji. Po drugi strani pa je zelo korekten in objektivni, naprimer ko piše o Liki in kritično oceni njihovo novejšo zgodovino in način življenja (Cvijić 1965, 400-404), ali ko pokaže, da je mitološke obrazce in tradicionalne oblike (patriarhalno življenje) v veliki meri odpravila prav srednjeveška srbska država in ne pozneje Turki, kot je to že uveljavljen stereotip. Ravno naspotno, v času turške okupacije so te oblike ponovno oživele.

Dokaz nihanja v kvaliteti je njegov opis Bolgarov, oziroma dveh etnopsiholoških tipov, kamor jih je uvrstil (centralno in vzhodno balkanskega). Vsekakor njegovi opisi ne temeljijo samo na posrednih podatkih, temveč tudi na terenskem delu, toda kljub temu se ne moremo znebiti občutka, da so Bolgari predstavljeni v nekoliko slabši luči. V prvi vrsti gre seveda za to, da jih je manj raziskoval, drugi razlog pa verjetno izvira iz tega, da je bila Bolgarija v času med 1913 in 1918 dvakrat v vojni s Srbijo. Sam se tega dejstva zaveda in točno oceni, kaj to pomeni za njegovo analizo (Cvijić 1965, 528); pravi, da bi bil na tem mestu potreben bolj objektivni opazovalec, kot je sam. Kljub temu ne gre za popolnoma subjektiven opis. S stališča definicije etnopsihološkega tipa jasno pokaže razlike z dinarskimi variantami. V primeru osrednje in vzhodne Bolgarije gre za prebivalstvo, ki pretežno živi v nižinah in je bilo dolga stoletja pod neprimerno močnejšim turškim režimom kot dinarski tip. Turška administracija je v tem delu Balkana izvedla najbolj intenzivno in množično kolonizacijo, tako da so Bolgari živeli v okolju, kjer so bili v določenih delih Turki celo v večini in so imeli Bolgari velikokrat status raje. V opisih vzhodno balkanskega etnopsihološkega tipa prevladujejo izrazi, kot so npr. manjša živahnost duha, svojevrstna neokretnost v dejanjih in mišljenju, zaprtost v komuniciranju, velika individualnost in materialistična ter profitarska nagnjenost. Večino teh razlogov Cvjić poišče v zgodovinskih okoliščinah, v katerih je živel bolgarsko prebivalstvo. Očita jim tudi manj razvit čut za nacionalno svobodo in suverenost, ki jo pri dinarskem tipu (zlasti pri Srbih in Črnogorcih) postavlja na prvo mesto med vrlinami.

Braudel prav pri teh Cvjićevih opisih namigne na njegovo

pristranskost in sam postavi Bolgare v mnogo lepšo luč prav s stališča istih vrednot kot Cvjić (Braudel 1949 (1990), 777-779). Sam jih dojema kot nekakšne tragične like evropske zgodovine, ki so preživeli najbolj pogoste in množične vpade, kolonizacije ter režime v srednjem veku. Kljub temu, da so bili precej nizko na družbeni lestvici, so uspeli ohraniti svoj jezik in vero, ki sta jim bila osnova za oblikovanje svoje nacionalne države.

Braudelovo razlago moramo vsekakor imeti za bolj objektivno oziroma znanstveno. To mu omogočajo predvsem geografska, časovna in historična distanca, ki ga ločujejo od Cvjića. Ne gre za to, da bi Cvjićeve opise popolnoma zanemarili, temveč jih moramo bolj kritično analizirati. Vsekakor ima pri Cvjiću največji pomen njegova definicija in opis zelo izrazite strukture (ne samo pri Bolgarih, temveč tudi pri delu Srbov in Makedoncih) - mentalitete raje.

Nasploh dobivajo danes njegovi etnopsihološki tipi novo veljavo. Pojavljajo se znova v vlogi struktur dolgega oziroma srednjega trajanja, ki jih nobena sociološka ali antropološka, pa tudi historična analiza tragičnih dogodkov na Balkanu ob koncu 20. stoletja ne bi smela izpustiti.

Sam sem svoje analitično branje in razumevanje primerjal z *Annales* zgodovinskega oziroma z Braudelovim Sredozemljem. S svojim tekstom ne želim izpostavljati nikakršnih hipotez o neposrednih vplivih ali celo prvenstvu med obema znanstvenikoma. Skorajda nobenih dokazov nimamo, da bi Cvjić neposredno vplival na Braudela, čeprav je predaval na Sorbonni v letih 1917-1918. Če lahko govorimo o kakršnihkoli vplivih, so ti bolj posredne narave (preko vpliva takratne francoske geografske posibilistične šole Paula Vidala de la Blacha). Toda najbolj verjetno je, da gre v obeh primerih za podobne odgovore in reakcije na prevladujoče pozitivistične znanstvene tokove v njunem času v geografiji, etnografiji oziroma historiografiji. Pri obeh gre za specifične in podobne odgovore na pozitivizem in empirizem - na tradicijo 19. stoletja. V določenih segmentih sta si *Balkan* in *Sredozemlje* v izhodiščih tako podobna, da bi lahko celo tvegali nekoliko drzno tezo: če bi Cvjić svoj *Balkan* opremil še s tretjim delom - z bolj ali manj klasičnim opisom zgodovine dogodkov in oseb na Balkanu med 1500 in 1900 - bi verjetno dobili tipično delo v duhu zgodnje *Annales* šole.

Toda bodimo korektni, če bi po drugi strani Cvjić svoj

Balkan opremil z etnografskim pregledom celotnega prostora, bi verjetno dobili delo v duhu Kulturkreis šole z vsemi difuzionističnimi in migracijskimi elementi, ki pa bi bili močno nadgrajeni s historičnimi in socialno geografskimi konteksti. Ta nekoliko drzna teza, a menim, da kljub vsemu upravičena, je lahko samo še en dokaz o večplastnosti Cvijičevega dela in težavah izhajajočih iz sintetičnega branja.

BRAUDEL, CVIJIČ IN ARHEOLOGIJA

O pomenu Braudela oziroma celotne šole pod imenom *Annales* ali *L'histoire nouvelle* za arheologijo je bilo že precej napisanega. Mnenja so precej deljena, od popolnega sprejemanja do zavračanja. Vsekakor pa je res, da se je zanimanje za Braudela povečalo v zadnjem desetletju, ko so prišli pod povečevalno lupo mnogi že ustaljeni koncepti v arheologiji. Zanimanje za strukturalno zgodovino je bilo izrazito v tistih arheoloških krogih, ki so skušali nadgraditi oziroma zanikati ekološki determinizem in eksplicitno znanstveno razlago najbolj ekstremne šole nove arheologije. Čeprav je bila zgodovina zelo hvaležno področje iskanja primernih konceptov v postprocesualni arheologiji, Braudela v arheologiji niso odkrili postprocesualisti, kajti bolj jih je privlačil koncept Colingwoodovega modela subjektivne idealistične zgodovine (Hodder 1986, 95-106). Po pristopu Braudel bolj ustreza procesualni šoli, saj je povsem očitna njegova želja po opazovanju in razlaganju dolgotrajnih procesov v razvoju zgodovine. Njegove konjunktore in mentalitete so postale izjemno zanimive za t.i. kognitivne procesualiste. J. Bintliff (1990, 4) postavlja zelo indikativno tezo, namreč, da arheologija potrebuje v povprečju nad deset let, da uveljavi koncept, prenešen iz druge vede. Pri tem se tudi velikokrat zgodi, da le-ta zastari v vedi, od koder je prišel. Tak je po Bintliffu primer z večino geografskih in zgodovinskih konceptov, kar vsekakor velja tudi za strukturalno historiografijo.

Neglede na to, kako vrednotimo prispevek strukturalne historiografije, lahko arheologijo označimo kot vedo, ki raziskuje pojave dolgega in srednjega trajanja. Še vedno pa smo precej daleč od uspešnih rezultatov pri raziskavah dogodkov in osebnosti, čeprav se ta ideja v arheologiji ohranja že dolga desetletja. Braudel je s svojim modelom arheologiji ponudil tudi nov način branja arheološkega zapisa - ta je sedaj multitemporalen in večplasten. Z njim je

ob primerni metodi možno ugotoviti procese, ki so potekali na različnih časovnih nivojih. Druga zasluga, ki jo seveda ne moremo pripisati samo Braudelu, temveč tudi velikemu številu etnoarheoloških raziskav, je obstoj dolgotrajnih struktur ne le v materialni kulturi, temveč tudi na nivoju mentalitet, socialne organizacije in ekonomije. Prav s študijem dolgotrajnih struktur pri Braudelu lahko ugotovimo, kako dolgotrajna in počasi spreminjajoča je bila kultura pastirjev na višavjih, kako je skoraj 'večna' narava njihovega konflikta z nižinami in kako je tudi večkratna menjava civilizacij in držav ni mogla popolnoma spremeniti.

Danes je strukturalno zgodovino je že dolga desetletja prisoten koncept v zgodovinarstvu. Zvrstilo že več generacij zgodovinarjev, ki so delovali v njegovem duhu. V zadnjih desetletjih se pojavljajo relevantne kritike tega pristopa: da je kvantitativen, da ne vidi človeka za svojimi analizami ekonomskih konjunktur, oziroma da je njegova razlaga razbita in težko razumljiva, saj je izgubila svojo narativno strukturo (Stone 1990, Furet 1990, Luthar 1990).

Cvijič je v arheologiji praktično neznan, tako da ne moremo govoriti o kakršnemkoli vplivu, tudi na lokalni ravni ne. To je po eni strani zelo presenetljivo, če pomislimo, kako močno je vplival na razvoj nekaterih drugih družboslovnih ved: socialne geografije, etnologije, zgodovine in delno sociologije.

Če danes soočimo njegove koncepte s tradicionalnimi arheološkimi pristopi pri nas, spoznamo, da je njegov koncept socialne geografije in etnografije precej drugače naravnani. Naša arheologija (s tem mislim na vso nekdanjo jugoslovansko arheologijo) pri svojem izposojanju konceptov iz geografije še vedno temelji na tradicionalnih konceptih nemške antropogeografije, pa še teh, z redkimi izjemami, ni uporabljala v njenih razvitih oblikah. S tega stališča naša arheologija tudi ni uspela najti skupnega jezika s sodobno geografijo pri nas. Zaradi svojega vztrajanja na kronoloških in tipoloških vprašanjih ter vprašanjih kulturno-zgodovinskega razvoja je bila geografija največkrat prisotna kot dodatek arheološkim študijam, ne pa kot njihov sestavni del. Stanje se je nekoliko izboljšalo v zadnjem desetletju, ko se je pojavilo nekaj študij o prostoru, ki se opirajo na sodobnejše geografske koncepte (Slapšak 1983, Budja 1989, Stančič in Gaffney 1991), ti še vedno v veliki

meri temeljijo na konceptih ekonomskih in ekoloških študij v socialni interpretaciji prostora.

Cvijićev koncept socialne geografije lahko označimo tudi kot antropološko-historični. Sestavljen je iz dveh komponent: iz študija poselitve in izrabe prostora (blizu antropogeografski šoli), in študija etnopsiholoških tipov (svojevrsten koncept kognitivne geografije). Iz tega je tudi razvidno, zakaj ne zasledimo njegovega vpliva v arheoloških študijah. Te so se v svoji zgodnji fazi opirale na zelo poenostavljene geografske koncepte, ves čas pa so bile nezdružljive s kognitivno naravnano Cvijićeve socialne geografije. Če skušamo to razlago razširiti izven meja naše arheološke šole, lahko rečemo, da bi Cvijić pomenil podoben navdih za kognitivni procesualizem kot Braudel. Zlasti v njegovem pristopu etnopsiholoških tipov lahko najdemo, ob kritičnem branju in analiziranju, precej možnosti za socialno-teoretsko in kulturno razlago prostorskih in naselbinskih pojavov v arheoloških raziskavah. Sam Cvijić ni imel nobenih pretenzij po vplivu in razvijanju arheologije, kajti ta je bila v njegovem času utemeljena na povsem drugačnih konceptualnih temeljih in med njima še zelo dolgo ne bi moglo priti do plodnih interakcij, pravzaprav vse do uveljavitve novejših konceptov prostorske, naselbinske arheologije in arheologije krajine.

Čeprav lahko opazimo navidezno ujemanje Cvijićevih klasifikacij posameznih kultur in kultur v tradicionalnem arheološkem smislu, ta primerjava ne vzdrži natančnejše kritike. Koncept kulture, kot je bil definiran s strani zgodnje nemške Siedlungsarchaologie (Kossinova šola), temelji na dveh osnovnih predpostavkah: da je možno na podlagi tipologije in kronologije diskretno zamejenih enot materialne kulture sklepati na bolj ali manj jasne etnične skupine (enaka ali podobna materialna kultura = enaka ali podobna socialna in duhovna kultura) in da kontinuiteta razvoja materialne kulture in njene prisotnosti na istem prostoru pomeni tudi etnično kontinuiteto.

Cvijićev pristop dejansko ponudi dobro kritiko tradicionalnega koncepta kultur v arheologiji. Njegovo pojmovanje kulture (sam tega izraza ne definira eksplicitno v smislu zaključene populacije ljudi ali prebivalstva) je mnogo širše. V njem se prepletajo elementi civilizacij, načina življenja, zgodovine in socialnih kategorij, ne pa etničnih v Kossinovem smislu. Njegova analiza zgodovine poselive na Balkanu jasno pokaže, da ne moremo najti niti ene

skupine, ki bi ustrezala kulturi v arheološkem smislu, saj bi to bilo zelo poenostavljeno in analitično popolnoma neustrezno.

To se najbolje vidi pri Cvijićevi klasifikaciji skupin na ozemlju današnje Makedonije, kjer je bilo prebivalstvo v zgodovini izrazito premešano. Odkril je zelo veliko majhnih bolj ali manj jasno zamejenih skupin z močno izraženo lastno identiteto v smislu lokalno geografske, socialne in ekonomske identitete. Etnična in verska pripadnost in še zlasti materialna kultura so bile v takih skupinah, ki so bile precej endogamne oziroma so imele precej stroge obrazce sklepanja sorodstvenih razmerij s pripadniki drugih skupin, drugotnega pomena. V posameznih primerih so bile te skupine sestavljene iz populacije 30 - 40 vasi, ki je naseljevala jasno zamejeno geografsko in ekološko enoto. Ponekod so bile take skupine sestavljene tudi iz različnih etničnih komponent (slovanska, aromunska, albanska; Cvijić (1965 478-515).

Kateri mehanizmi so vplivali na kulturni razvoj? Pri Cvijiću so na prvem mestu ekonomska vprašanja. Če se spet povrnemo k primeru iz Makedonije: ena od zelo specifičnih ekonomskih strategij je bilo izseljevanje, ki je marsikje pomenilo celo glavno in najbolj množično dejavnost moških. Ti niso iskali dela samo v lokalnih in regionalnih okvirjih, temveč so kot rokodelci in fizični delavci potovali v bolj oddaljena mesta v Grčiji, Srbiji, Turčiji in Avstroogrske. Domov so se vračali bolj ali manj redno, vendar vedno le začasno. Na ta način so prihajali v stik z drugimi kulturami in njihove vplive prenašali v domači kraj. Izseljevanje kot ekonomska strategija je tudi struktura v Braudelovem smislu, saj se je tako globoko vrezala v etos Makedoncev, da jo najdemo v ljudskih pesmih in je v veliki meri prisotna še danes.

Ekonomska vprašanja so primarni predmet raziskave tudi v primeru množičnih in dolgotrajnih migracij dinarskega prebivalstva v Šumadijo. Ta je bila po 19. stoletju tako množično naseljena z novimi priseljenci, da je bilo staro avtohtono prebivalstvo v izraziti manjšini in se je sčasoma močno podredilo kulturnim vrednotam priseljencev.

Podoben primer lahko najdemo tudi v Dalmaciji. Slovansko prebivalstvo se po kulturi in civilizaciji močno razlikuje med seboj glede na to, ali prebivajo v urbanih mestih ali pa v ruralnem zaledju. Čeprav gre večinoma za prebi-

valstvo iste ali zelo podobne etnične pripadnosti, so razlike v ekonomiji, socialni organizaciji in kulturi tako močne, da so nenehno v svojevrstnem konfliktnem odnosu.

Iz obeh primerov je razvidno, da gre pri Cvijiću za razlago kulturne spremembe v glavnem z difuzijo oziroma migracijami. Etnične meje se kažejo kot bolj propustne od ekoloških, ekonomskih in celo historičnih. Dober primer za to so obrazci poročanja med črnogorskimi plemeni, saj gre pri njih za izrazito arhaično poglavarstvo in patriarhalno družbeno strukturo, ki največkrat temelji na pastirski ekonomiji. Socialne skupine so temeljile na starih slovenskih zadrugah in so se v odporu proti Turkom organizirale v plemena, ki so izrazito vojaške strukture. Prevladujoča je bila ideologija vojevanja, herojstva in 'bratske' solidarnosti. Moški, zlasti taki s herojsko preteklostjo ali pa v sorodstvu s herojskimi rodovi, so bili na družbeni lestvici visoko cenjeni. V takem sistemu je bilo zelo pomembno regulirati sorodstvena razmerja, ki so morala ustrezati lestvici vrednot, zaslug in lestvici politične ter vojaške moči. Glavni princip, ki ga lahko pri tem zasledimo, je bilo 'poročanje navzgor' - napredovanje se je odvijalo po socialni lestvici zaradi sorodstvenih vezi s pomembnimi rodovi ali posamezniki. Problem je nastopil takrat, ko se znotraj endogamnih skupin, kot je bilo tradicionalno črnogorsko pleme, ni našlo več dovolj 'ustreznih' partnerjev. To je bil zlasti problem za plemensko elito. V takih okoliščinah so bile zelo pogoste poroke z elito albanskih fisov (plemen), tudi zato ker je med posameznimi črnogorskimi plemeni obstajalo dolgotrajno sovražstvo (predvsem zaradi osvajanja novih pašnikov). Tu lahko zelo lepo vidimo, kako je socialna meja pomembnejša od etnične.

Cvijićeva analiza naselitve, socialnih razmerij in etnopsihologije črnogorskih plemen je lahko izjemnega pomena za arheologijo, saj se močno približuje sodobnim arheološkim pristopom tipa 'prestige gift economy' in analizam družbene hierarhije. V obeh primerih je arheologija črpala ideje iz antropoloških raziskav večinoma ljudstev in skupin, ki so živele v 'chiefdom' socialni strukturi (določena afriška plemena, rodovi na Papui - Novi Gvineji, v Kampučiji,...). Veliko teh antropoloških raziskav se citira v arheoloških tekstih, ki analizirajo bronastodobno in halštatsko družbo. V tem kontekstu bi nam Cvijić in njegovi učenci (zlasti Erdeljanović 1926 (1978)) omogočili prav

tako sila zanimive analogije. Njihove antropološke analize seveda niso bile v skladu s sodobnimi metodološkimi koncepti antropologije, vendar so nam lahko neprimerno bližje, saj niso locirane v oddaljene kraje ali tuje ekološke cone - dogajajo se na Balkanu v novejši zgodovini, torej v okolju in zgodovini, ki jo neprimerno bolje razumemo. Danes predstavlja organizacija črnogorskih plemen in škotskih klanov verjetno medij za zelo zanimive antropološke raziskave in relevantne analogije v arheologiji. Mogoče so te celo bolj zanimive kot pa afriške skupnosti ali skupnosti na Daljnem Vzhodu ali Oceaniji, saj imamo na voljo poleg arheoloških in antropoloških tudi pisane vire. Poleg tega pa to ni edina skupna lastnost obeh pojavov, saj gre za podobne procese izolacije, upočasnjene toka zgodovine in arhaičnosti v socialni in kulturni organizaciji. Primerjalna analiza obeh pojavov bi vsekakor vzbudila pozornost.

Pomen tega aspekta Cvijićevega dela je zelo dobro ocenil Braudel, saj so mu Cvijićeva odkritja 'fosilnih, arhaičnih oziroma izoliranih' otokov poselitve in zgodovine na Balkanu bila zelo pomembna pri definiranju struktur dolgega trajanja, ki jih je lahko soočal s podobnimi pojavi na Siciliji, Korziki, v Pirinejih in arabskem delu Sredozemlja (Braudel 1949 (1990), 99-101). Žal pa domača arheologija tega ni znala izrabiti, oziroma ni izrabila vse do pred kratkim, ko antropološka paradigma in socialna teorija dobivata vse večji pomen in kakovost v naši stroki.

Analitično branje Cvijića in njegovih učencev bo vsekakor odkrilo še veliko pomembnih aspektov za arheologijo. Sam sem v tem tekstu izpostavil njegove etnopsihološke tipe in analizo razlogov za posamezne oblike socialne organizacije. Manj sem poudaril tisti aspekt njegovega dela, ki se posveča interakcijam okolja in človeka oziroma njegovi ekonomski geografiji. Njegov pristop sem primerjal z Braudelovim, ker menim, da sta si v izhodiščih precej podobna. Razlika je precejšnja v posledicah, ki jih je njuno delo zapustilo. Medtem ko je bil Braudel najznamenitejši predstavnik močne šole, je bil Cvijić vsaj na začetku neprimerno bolj osamljen. Braudel je v bistvu nadaljeval in nadgradil temeljne strategije, ki so jih pred njim načrtali pomembni geografi in zgodovinarji. Obema pa je skupno, da sta želela nadgraditi prevladujoče znanstvene paradigme v njunem znanstvenem okolju.

Epilog

Soočenje Cvijića in Braudela je tudi soočenje nerazvitih in razvitih znanstvenih con. Usoda njunih del in pomena vsekakor ustreza obrazcem, ki sem jih v prologu napovedal. Cvijić je bil že zelo dolgo slaven še v času svojega življenja (rektor univerze v Beogradu, dopisni član Italijanske akademije znanosti, dopisni član Kraljevega geografskega društva v Londonu, član Poljskega geografskega društva, Sociološkega društva v Parizu, Češkega naravoslovnega društva, častni član Češke akademije znanosti, častni doktor na Sorbonni, častni član Vsezveznega geografskega društva SSSR, dobitnik več mednarodnih odlikovanj za znanstveno delo,... (o tem glej natančneje Radovanović 1957), medtem ko si je Braudel moral šele utirati pot v konkurenci z mnogimi koncepti historiografije, kar je še ojačalo njegov teoretski model zgodovine. Po Cvijiću na področju geografije in etnologije pri nas ni bil več dosežen podoben nivo sinteze in konceptualnih novosti, ki bi imele tako širok odmev.

Cvijić je očitno imel 'nenormalen' položaj, tako v znanosti, kot v družbenem življenju. Bil je predsednik geografske komisije o Kraljevini SHS na mirovni konferenci v Parizu, neuspešno je bil kot nestrankarski politik predlagan za prvega predsednika vlade Kraljevine SHS, ki naj bi zagotovila kontinuiteto oblasti do vzpostavitve novega ustavnega sistema l. 1921, bil je tudi rektor univerze in član več akademjskih združenj...

Zaradi vsega naštetega se je za njegovo osebnost izoblikoval stereotip, ali bolje povedano niz stereotipov (povzdignovan je bil neprimerno visoko, ocenjevan kot utemeljitelj srbskega nacionalizma, ponekod tudi v celoti pozabljan). Edino zdravilo proti tem je natančna kritična refleksija in korektna distanca.

LITERATURA:

BINTLIFF, J. 1990. "Prispevek strukturalne historiografije je Annales k arheologiji", *Arheo 11*, Ljubljana 1990, 4-19.

BRAUDEL, F. 1949 (1990). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Phillip II*, (revised edition tr., by S. Reynolds), Collins, London.

BRAUDEL, F. 1988. *Strukture vsakdanjega življenja: mogoče in nemogoče*, Studia Humanitatis, Ljubljana.

BUDJA, M. 1989. "Arheološki zapisi na površju - palimpsesti preteklih stanj", *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji XVII*, Ljubljana, 83-102.

CHATIGNEAU, Y., 1925. "Les tendances actuelles de l'école géographique Française", *Geografski vestnik*, Ljubljana, 81-86.

CARTER, F.W. 1977. "Introduction to the Balkan Scene", uvodni tekst k zborniku *An Historical Geography of the Balkans*, Carter F. (ur.), Academic Press.

CVIJIĆ, J. 1902. *Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva*, Beograd.

CVIJIĆ, J. 1912. *Izlazak Srbije na Jadransko more*, Beograd.

CVIJIĆ, J. 1918. *La Peninsule Balcanique - Géographie Humaine*, Paris.

CVIJIĆ, J. 1964. *Opšta geografija, Antropogeografija*, Beograd.

CVIJIĆ, J. 1965. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, Osnovi antropogeografije*, Beograd.

CVIJIĆ, J. 1965. *Autobiografija i drugi spisi*, Beograd.

DANEŠ, J. 1927. *Jovan Cvijić*, Posebno izdanje geografskog društva, Bograd, 1-26.

ERDELJANOVIĆ, J. 1926 (1978). *Stara Crna Gora*, Beograd.

FILIPOVIĆ, M. 1968. "Jovan Cvijić i srpska etnologija", *Cvijićev zbornik*, Beograd, 27-42.

FURET, F. 1990. "Družboslovne vede v proučevanju zgodovine in 'histoire totale'", v: Luthar O. (ur.), *Vsi Tukididovi možje: Sodobne teorije zgodovinopisja*, KRT 70, Ljubljana, 51-73.

HODDER, I. 1986. *Reading the Past*.

LADURIE, L. E. 1979. *Carnival in Romans: A peoples uprising at Romans*, Penguin Books.

Orodje in teorija: primer GIS

LUTHAR, O. 1990. "Nazaj k pripovedi", v: Luthar O. (ur.), *Vsi Tukididovi možje: Sodobne teorije zgodovinopisja*, KRT 70, Ljubljana, 9-20.

NEDELJKOVIĆ, D. 1968. "Osnovni metodološki predmet u Cvijičevom naučnom radu", *Cvijičev zbornik*, Beograd, 9-15.

RADOVANOVIĆ, V. 1953-54 (1957). "Jovan Cvijić iz perspektive savremene naučne misli", *Glasnik etnografskog instituta SAN II- III*, Beograd.

SION, J. 1921. "Nova Oblast u antropogeografiji", *Glasnik geografskog društva 5*, Beograd, 275-288.

SLAPŠAK, B. 1983. *Možnosti študija poselitve v arheologiji*, doktorska disertacija, Ljubljana.

STANČIČ Z. in GAFFNEY V. 1991. *Napovedovanje preteklosti - uporaba GIS v arheološki študiji otoka Hvara*, Ljubljana.

STONE, L. 1990. "Vrnitev pripovedne umetnosti: razmišljanje ob novem starem zgodovinopisju", v: Luthar O. (ur.), *Vsi Tukididovi možje: Sodobne teorije zgodovinopisja*, KRT 70, Ljubljana, 169- 177.

Predrag Novaković

1. Uvod

Od srede osemdesetih let, ko se je resnično prvič pojavil termin geografski informacijski sistem (GIS), smo priče skorajda neverjetnemu razvoju tovrstne tehnologije shranjevanja, obdelave, manipuliranja in prezentiranja prostorskih podatkov. Ta trend lahko opazimo tako na področju trženja specializirane programske in strojne opreme, kot tudi v opazovanju aktiviranih raziskovalnih potencialov. Vse kaže, da je tako na enem, kot tudi na drugem področju rast dosegla stopnjo tridesetih procentov letno. V raziskovalnih sferah lahko skoraj vsak mesec opazimo promocijo znanstvenih in strokovnih revij specializiranih za GIS. Številni so tudi kongresi, ki so bodisi v celoti posvečeni GIS, ali pa se z njimi ukvarja vsaj nekaj specializiranih sekcij. In če ta trend lahko opazimo pri skorajda vseh disciplinah, ki se tako ali drugače ukvarjajo s prostorom, velja to tudi za arheologijo.

Prve arheološke aplikacije GIS lahko zasledimo v začetku osemdesetih let v ameriški arheologiji (Kvamme 1985). Tam je nova tehnologija naletela na plodna tla in je bila relativno hitro sprejeta. Na žalost lahko ugotovimo, da Evropa v celoti malenkost zaostaja. Prve aplikacije lahko zasledimo v poznih osemdesetih letih (Harris 1986, Wansleben 1988), tematske GIS sekcije na evropskih kongresih pa šele v devetdesetih letih. Kje so vzroki za vse to? Ali je to stanje samo rezultat splošnega tehnološkega zaostanka, različnih konceptov, ali organizacije arheološkega dela, ali pa česa drugega? In končno, kakšne so posledice uvajanja nove tehnologije na arheološko teorijo nasploš?

2. GIS tehnologija - hardver, softver, podatkovne strukture in organizacija

Na razvoj in spreminjanje GIS tehnologije najprej ključno vplivajo splošne svetovne težnje razvoja informatike, predvsem na področju hardvera, softvera, podatkovnih struktur in organizacije. Čeprav arheološke strokovnjake tovrstna tematika praviloma ne zanima, pa velja, da je marsikdaj ključnega pomena za sprejemanje in uvajanje GIS tehnologije. Splošno velja, da se strojna oprema vsaj v zadnjih dvajsetih letih relativno enakomerno razvija. Kljub teoretičnim možnostim definiranja končnih meja razvoja, postavljenih s svetlobno hitrostjo, kot končne meje hitrosti transporta signala, in enim elektronom za zapis enega bita, pa smo od teh meja še zelo daleč. Vse kaže, da bo v